

H.H. MAHMUDOV, R.T. BERDIYAROV,
G.M. ISROILOVA

HUQUQSHUNOSLIK

67 yo 73

M 37

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

H.H. MAHMUDOV, R.T. BERDIYAROV, G.M. ISROILOVA

HUQUQSHUNOSLIK

Noyuridik oliy o'quv yurtlari uchun darslik

«Voris-nashriyot»
Toshkent — 2010

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan 2009 yil 27- oktyabrdagi buyrug'iga ko'ra nashrga tavsiya etildi.

Mahmudov H.H: Berdiyarov R.T. Isroilova G.M.
Huquqshunoslik/ Darslik.-T.: 2010. -256 b.

Mas'ul muharrir:

Sh.N. Ro'zinazarov
yuridik fanlar doktori, professor

Taqrizchilar:

R.R. Hakimov
yuridik fanlar nomzodi

M.A. Hamidova
yuridik fanlar nomzodi, dotsent

Mazkur darslik noyuridik oliy o'quv yurtlaruda o'tiladigan "Huquqshunoslik" fanining namunaviy o'quv dasturi asosida tayyorlangan bo'lib, unda mavzu rejalari asosidagi ma'ruzalar, tayanch so'z va iboralar, nazorat savollari har bir mavzuni mustahkamlash uchun test savollari va fanni chuqurroq o'rganish uchun foydalanishga tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati o'z ifodasini topgan. Darslikni tayyorlash jarayonida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda amaldagi qonun hujjatlaridan, mamlakatimizda va xorijiy davlatlarda nashr qilingan adabiyotlardan, etuk mutaxassis va huquqshunos olimlarning ilmiy asarlaridan foydalanildi.

Ushbu darslik noyuridik oliy o'quv yurtlari talabalari va huquqshunoslik faniga qiziquvchi boshqa keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

KIRISH

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar huquqshunoslik fanlarining rivojlanishini ilmiy-nazariy, amaliy va o'quv uslubiy tadqiq qilib o'rganish, talabalar ongiga huquqiy bilimlarni singdirish barobarida huquqiy ong va madaniyatni takomillashtirishni zaruriyat qilib qo'ymoqda. Ayniqsa, jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish sharoitida huquqshunoslik fanlarining rivojlanishi va zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida talabalarga etkazib berish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov e'tirof etganidek, "... davlat ta'lim standartlarini, o'quv dasturlari va o'quv adabiyotlarini takomillashtirish, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida ta'lim yo'nalishlari va mutaxassislarini bugungi kun talablari nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish zarur". Biz farzandlarimizning nafaqat jismoniy va ma'naviy sog'lom o'sishi, balki ularning eng zamonaviy intellektual bilimlarga ega bo'lgan, uyg'un rivojlangan insonlar bo'lib, asr talablariga to'liq javob beradigan barkomol avlod bo'lib voyaga etishi uchun zarur barcha imkoniyat va sharoitlarni yaratishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganimiz².

Mamlakatimizda kuchli fuqarolik jamiyati va huquqiy demokratik davlatni shakllantirish jarayonida, davlat va huquq masalalarini o'rganish, mehnat munosabatlariga oid tushunchalarga ega bo'lish, oilaviy munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi va qonun hujjatlari talablaridan xabardor bo'lish, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining huquqiy asoslarini bilish muhim vazifalardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning "Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" asarida ilgari surilgan g'oyalar yuridik fanlarni o'rganish borasida ham muhim vazifalarni belgilaydi. Ushbu darslikni yozishda mazkur asardan ham unumli foydalanilib, talabalarga foydalanish uchun tavsiya etildi.

Mazkur darslik tuzilishi jihatdan shartli ravishda beshta bo'limga ajratilib, ular "Davlat va huquq asoslari", "Mehnat huquqi asoslari", "Oila huquqi asoslari", "Sud, advokatura va huquqni muhofaza qiluvchi organlar" hamda "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquq asoslari" deya nomlandi.

Har bir bo'limda yo'nalishga doir tushunchalarga alohida e'tibor berishga, jumladan **birinchi** "Davlat va huquq asoslari" bo'limida davlat va huquq tushunchasiga ta'rif berildi, ularning kelib chiqishiga doir nazariyalar, asosiy belgilari, vazifalari, davlat organlari va tizimi haqida ma'lumotlar berish barobarida talabalar matndan samarali foydalanishlari uchun turli chizmalar ilova etildi. Mazkur

¹ Karimov I.A. O'zbekiston Konstitutsiyasi-biz uchun demokratik taraqqiyot yo'lida va fuqarolik jamiyatini barpo etishda mustahkam poydevordir.// Xalq so'zi.-2009 yil. 6-dekabr.

² Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir/ -T.: O'zbekiston, 2010. 74-75 b.

bo'limni o'rganar ekanmiz, uni nafaqat yuridik fanlar bilan, balki, iqtisodiy va siyosiy fanlar bilan ham uzviy aloqada ekanligini ko'ramiz. Ushbu bo'limni alohida o'qitishdan maqsad, davlat-huquq masalalari to'g'risidagi tushuncha va kategoriyalarni kengroq o'rganish, davlat va huquqning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalovchi asosiy qoida va tamoyillarini o'zlashtirish hamda umumnazariy bilimlarning amaliy faoliyatdagi ahamiyatini ochib berishdan iborat. Chunki, davlat va huquqqa oid umumiy tushunchalar huquqshunoslik fanlarini tushunishga yo'naltiruvchi, huquqiy bilimlarni egallashida muhim o'quv manbasi bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi bo'limda mehnat huquqi tushunchasi, mehnat huquqiy munosabatlarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlari, mehnat shartnomasi tushunchasi va mazmuni, dam olish vaqti va turlari, yillik mehnat ta'tillari, ijtimoiy ta'tillar, mehnat intizomi va uni ta'minlash masalalari, intizomiy jazo choralari va ularni qo'llash shartlari va tartibi kabi masalalarni bayon etilishiga harakat qilindi.

Uchinchi bo'limda har bir insonning hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan oilaviy munosabatlar, oila tushunchasi va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, oilaviy masalalarni huquqiy tartibga soluvchi qonun hujjatlari, nikoh tushunchasi, nikohni tuzish tartibi, nikoh shartnomasi tushunchasi va mazmuni, ota-ona va farzandlarning o'zaro oilaviy munosabatlardagi huquq hamda majburiyatlari yoritildi.

To'rtinchi bo'limda sud, advokatura va huquqni muhofaza qiluvchi organlar tushunchasi va ular faoliyatining huquqiy asoslari, tizimi, ularning inson huquqlarini ta'minlashdagi asosiy vazifalari o'z ifodasini topgan.

Beshinchi bo'limda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi asoslari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tarixiy ahamiyati, inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari, shaxs va jamiyat munosabatlari, O'zbekiston Respublikasining ma'muriy hududiy va davlat tuzilishi, davlat hokimiyatining tashkil etilishiga oid masalalar bayon etib berilgan.

Prezident I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda, fanning vazifasi kelajagimizning shakli-shamoyilini yaratib berish, ertangi kunimizning yo'nalishlarini, tabiiy qonuniyatlarini, uning qanday bo'lishini ko'rsatib berishdan iborat. Odamlarga mustaqillikning afzalligini, mustaqil bo'lmagan millatning kelajagi yo'qligini, bu tabiiy bir qonuniyat ekanini isbotlab, tushuntirib berish kerak. Fan jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch, vosita bo'lmog'i lozim¹

Ushbu darslik huquqshunoslik sohasini o'quvchilar ongiga singdirish borasidagi yangicha ruhdagi ilk tadqiqotlardan ekanligi sababli unda ba'zi juz'iy kamchiliklar uchrashi va ayrim masalalar atroflicha yoritilmagan bo'lishi mumkin. Soha mutaxassislari va kitobxonlar ushbu o'quv darslikning sifatini yanada yaxshilash borasida o'z mulohazalarini bildirishi kelajakdagi o'quv-uslubiy tadqiqot ishlarining samarali va mukammal bo'lishiga yordam beradi.

¹ Qarang: Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7.- T.:O'zbekiston. 1999. b.149-150

I Bo'lim. Davlat va huquq asoslari

1BOB. Davlat va huquq nazariyasi haqida asosiy tushunchalar

1 §. Davlat va huquq nazariyasi fani predmeti, asosiy tushunchalari

2 §. Davlatning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar

3 §. Davlatning belgilari va asosiy vazifalari

4 §. Davlat shakllari. Davlat mexanizmi

1§. Davlat va huquq nazariyasi fani predmeti, asosiy tushunchalari

Mamlakatimizda mustaqillikdan so'ng amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar yuridik fanlarning rivojlantirilishini ilmiy-nazariy va amaliy tadqiq qilib o'rganish borasida ulkan vazifalarni bajarishni taqozo etmoqda. Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etish sharoitida yuridik fanlarning jumladan, ularning metodologik asosi bo'lgan davlat va huquq nazariyasining rivojlanishi va uni o'qitishning yangi usul va metodlarini amaliyotga samarali joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat va huquq nazariyasi huquqiy fanlar tizimida o'ziga xos yuridik poydevor bo'lib, uni huquqiy fanlar tizimining alifbosiga qiyoslash mumkin. Chunki davlat va huquq nazariyasi fani davlat, huquq tushunchasi, vujudga kelishi, mohiyati, uni belgilarini, rivojlanish bosqichlarini va o'ziga xos demokratik xususiyatlarini yoritib beradi. Davlat va huquq nazariyasi tushunchasi davlat va huquq nazariyasi to'g'risidagi umumlashtirilgan nazariy - uslubiy bilimlar tizimini ifodalaydi. U davlat va huquqni, uning tabiyati nimalardan iboratligini tushuntiribgina qolmasdan, iqtisodiyot, siyosat, madaniyat, axloq va boshqalar bilan aloqasini ham ko'rsatib beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "demokratiya avvalambor ma'naviy mezonlar asosida boshqariladigan, kuchli huquqiy davlat, kuchli fuqarolik jamiyati demakdir. Aytish mumkinki, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati

demokratiyaning o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan ikki jihati, ikki qanotidir"¹.

Mazkur davlat va huquq nazariyasi fanining predmetini davlat va huquqning paydo bo'lishi, rivojlanishi, umumiy qonuniyatlari, mazmuni-mohiyati, maqsad va vazifalari, boshqa huquqiy fanlar bilan o'zaro aloqasi, inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati hamda davlat va huquqning istiqboli to'g'risidagi umumnazariy qonuniyatlar va shu kabilar tashkil etadi. Davlat va huquq nazariyasi umumnazariy fan sifatida davlat va huquqni ifodalovchi qoidalar, bilimlar tizimidir.

Davlat va huquq nazariyasi turli davlat va huquqiy tizimlarning paydo bo'lishi va bosqichma-bosqich rivojlanish qonuniyatlarini ochib beradi, boshqa huquqiy fanlar uchun umumnazariy negiz bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, davlatning huquqiy siyosatini, qonunchilik faoliyatining shakllanishi va rivojlanishiga keng ta'sir ko'rsatadi. Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq to'g'risidagi qarashlar, fikrlar, g'oyalar tizimi va barcha davlatlarga tegishli hodisalarning umumiy qonuniyatlarini yaxlit huquqiy institut sifatida o'rganadi.

Ma'lumki mamlakatimizda aholining, ayniqsa yoshlarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini yaxshilash va uni mustahkamlash yuzasidan qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganishni yaxshilash haqida"gi 1997 yil 25 iyundagi PF-1791-sonli Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Yoshlarning huquqiy ta'limini takomillashtirish kompleks dasturi to'g'risida"gi 1994 yil 13 iyundagi qarori, shunga asosan qabul qilingan o'quv dasturiy majmualari davlat va huquq nazariyasini o'rganishda muhim asos bo'lmoqda.

Davlat va huquq nazariyasi haqida nazariyotchi olimlar tomonidan turli xil qarashlar bildirilgan bo'lib, ba'zi huquqshunos

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch.-T.: «Ma'naviyat», 2008.- 108 b.

olimlar davlat va huquq nazariyasini alohida-alohida fan sohalari sifatida e'tirof etishadi. Davlat va huquq nazariyasi ayrim olimlar ta'biri bilan aytganda, bir-biridan ajratib qo'yilgan fan sohalari emas, balki yaxlit fandır. Davlat va huquq ularning birligida hamda o'zaro aloqadorligida o'rganiladi. Davlat huquq tamoyillarini huquqiy normalarda mustahkamlaydi va ularning ro'yobga chiqishini ta'minlaydi, huquq esa davlat va uning organlari faoliyatini huquqiy asoslantiradi va yuridik jihatdan tartibga soladi.

Davlat va huquq nazariyasi umumiyuridik fan sohalari uchun metodologik negiz, huquqiy fanlar tizimi haqida ma'lumot va tushunchalar beruvchi birlamchi huquqiy manba, yuridik fanlar negizi desak, xato bo'lmaydi. Shuningdek, davlat va huquq nazariyasi insoniyat va jamiyat hayoti murakkab tomonlarining huquqiy tabiati va o'ziga xos jihatlarini tadqiq etib qolmasdan, davlat va huquqni, uning belgilari va tabiati nimalardan iboratligini, iqtisodiyot, huquqiy madaniyat, ahloq kabilar bilan o'zaro aloqalarini ham ko'rsatib beradi. Davlat va huquq nazariyasi o'z rivojlanishida bevosita yuridik fanlar bilan birga tarixiy, iqtisodiy, falsafiy hamda siyosatshunoslik fanlari bilan ham uzviy tarzda bog'lanadi.

Davlat va huquq nazariyasi barcha yuridik fanlar uchun umumiy fundamental va metodologik fan sifatida qaralib, uning predmeti - huquqshunoslikning asosiy tushunchalari davlat, jamiyat, huquq, davlat mexanizmi, demokratiya, huquqiy ong va madaniyat, qonunchilik va ijro munosabatlari, huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik kabi tushunchalarni va qoidalarni o'rganadi. Hozirgi zamonda ya'ni fuqarolik jamiyati shakllanayotgan hamda insonlarga xos ilm-fan sivilizatsiyasi davrida davlatga bo'lgan munosabat va davlatni idora etish mexanizmi, unga bo'lgan munosabat davlat va huquq nazariyasiga baho berish dastlabki davlat va huquq nazariyalaridan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham davlat va huquq nazariyasini turli ijtimoiy fanlar bilan qiyoslash, ular o'rtasida uzviy aloqa va o'zaro bog'liqlik mavjudligi to'g'risida xulosa qilishga olib keladi. Chunki ijtimoiy fanlar inson tafakkurining mahsulidir, intellektual faoliyatining natijasidir.

Davlat va huquqga oid masalalar an'anaviy tarzda alohida nazariy fan va o'quv predmeti tarzida o'rganilib kelinmoqda va u huquqshunoslik fanlari orasida yaqqol nufuzli mavqega ega. Mazkur fan o'zining metodologik va nazariy asos sifatidagi xususiyatlari bilan butun yurisprudentsiya sohasida ajralib turadi. Davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslikning nihoyatda boy, serqirra, shu bilan birga murakkab va yurisprudentsiyaning (huquq dunyosining) kaliti bo'lib xizmat qiladi. Huquqiy tafakkur, siyosiy va huquqiy dunyoqarash, ong hamda yuridik madaniyatni shakllantirish, jamiyatdagi davlat - huquq to'g'risidagi xilma-xil ilmiy qarashlar xususida muntazam tizimli bilimlar hosil qilish - bu fanning asosiy vazifasidir.

Davlat va huquq nazariyasi jamiyat, davlat, huquq tushunchalari va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ham o'rganadi. Jamiyat bu tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar mahsuli sifatida, odamlar o'rtasidagi o'zaro turli xil iqtisodiy, oilaviy, ma'naviy va boshqa munosabatlar, aloqalar yig'indisidir. Davlat muayyan hududda oliy hokimiyatni amalga oshiruvchi, maxsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega, jamiyat a'zolarining manfaatlarini ifoda etuvchi, ularni birlashtirib va muvofiqlashtirib turuvchi siyosiy tashkilotdir. Davlat va huquq bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, davlat huquq orqali o'z faoliyatini belgilaydi va o'z navbatida huquq davlatsiz mavjud bo'la olmaydi.

Huquqiy fanlar tizimini quyidagi mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin: nazariy tarixiy huquqiy fanlar (davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarixi); maxsus huquqiy fanlar (Konstitutsiyaviy huquq, ma'muriy huquq, moliya huquqi, bank huquqi, soliq huquqi, fuqarolik huquqi, oila huquqi, mehnat huquqi, xalqaro huquq); amaliy yuridik fanlar (kriminalistika, sud buxgalteriyasi). Shuningdek, yuridik fanlarni moddiy (jinoyat huquqi, tadbirkorlik huquqi, qishloq xo'jalik huquqi) hamda prosessual huquqiy fanlarga (jinoyat-prosessual huquqi, fuqarolik-prosessual huquqi, xo'jalik-prosessual huquqi)ga ajratish mumkin.

Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq rivojlanishining umumiy o'ziga xos xususiyatlarini, jahon taraqqiyoti bilan bog'liq

holda tadqiq etadi. Davlat va huquq nazariyasining kishilik jamiyati taraqqiyotiga muvofiq rivojlanib va shakllanib hamda demokratlashib borishi yangidan-yangi metodologik yo'nalishlarga hamda yuridik munosabatlarning sivilizatsiya sharoitida jamiyatni boshqarishiga asoslanadi.

Davlat va huquq nazariyasi usullari (metodi) uning predmeti bilan chambarchas bog'liqdir. Fanning predmeti "U nimani o'rganadi?"— degan savolga javob bersa, usullari esa qanday o'rganilishi haqidagi savolga javob beradi. "Metodologiya" so'zi yunoncha so'zdan olingan bo'lib u "biror narsani o'rganish yo'li, usuli"ni anglatadi. Metod bu umumiy ma'noda maqsadga erishish usuli, muayyan tarzda izga solingan faoliyatdir. Metod bu maxsus ma'noda bilish vositasi, o'rganiladigan mavzuni tafakkurda hosil qilish yo'llaridir.

Davlat va huquq nazariyasini o'rganishda umumiy, umumiy-ilmiy va maxsus uslublar mavjud bo'lib, ular davlat va huquqning nazariy tushunchalarini, qonuniyatlarini samarali o'rganishda muhim o'rin tutadi. Xususan umumiy (metod) usullarga - dialektik, falsafiy usullar kirsa, umumiy-ilmiy usullarni - qiyosiy-huquqiy, tizimlilik, tarixiylik kabilar tashkil etadi.

Davlat va huquq nazariyasining davlat va huquq tushunchasini aniqlashga yordam beruvchi maxsus ilmiy usul (metod)lari mavjud. Formal-mantiqiy usul - davlat va huquq ob'ektining mohiyatini, asosiy mazmunini nazariy shakl va uslubda, abstraktsiya (mavhumlik) va mantiqiy qonuniyatlarga asosan o'rganadi. Formal-yuridik usul - huquq normalarini va umum huquqning ichki tuzilishini o'rganadi, huquqning shakllari va manbalarini tahlil qiladi. Umuman, bu usul davlat va huquqning tabiatidan kelib chiqqan holda, u davlat va huquqning fenomeni (eng nodir hodisa tomonlari)ni ochib berishga, tasniflashga va ma'lum tizimga solishga yordam beradi. Qiyoslash usuli - davlat va huquq haqidagi hodisa va fikrlarni (qarashlarni) qiyoslab o'rganishdir. Davlat va huquqni modellashtirish usuli - bu usulning mohiyati shundaki, u har xil davlat va huquq hodisalari o'rtasida ma'lum bir o'xshashlik mavjudligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, davlat va huquq nazariyasi tarmoq va maxsus huquq sohalarini rivoj topishida asosiy o'rin tutadi, chunki umumnazariy tushuncha va qonuniyatlarni yaxshi egallamasdan turib huquq tarmoqlariga oid bilimlarni oshirib bo'lmaydi. Davlat va huquq nazariyasi huquqiy fan sifatida talabalar va barcha qiziquvchilar uchun davlat, jamiyat va inson munosabatlarini huquqiy tartibga solish qonuniyatlarini, o'zaro munosabatini, ularning vujudga kelishi va rivojlanib borishi kabi ilmiy nazariy bilimlarining shakllanib borishiga xizmat qiladi.

2§. Davlatning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar

Davlat insoniyat va jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichlarida, turli hududlarda turlicha davrlarda shakllangan siyosiy institutdir. Davlatning mazmun mohiyatini anglashga bo'lgan turlicha qarashlar davlatning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarni ham ma'lum guruhlariga ajratishga asos bo'ladi. Davlat va uning mohiyati, kelib chiqishiga bo'lgan qarashlar har bir tarixiy davrda jamiyat manfaatlarini va ehtiyojlari bilan bog'liq holda o'zgarib borgan. Jamiyat davlatsiz va o'z navbatida esa davlat ham jamiyatsiz taraqqiy etmasligi ma'lum.

Prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek, "Hech shubhasiz, yurtimizda erkin, adolatli va farovon hayot qurish jarayonida ijtimoiy-siyosiy munosabatlar, odamlarning ongi va tafakkuri ham o'ziga xos, shu bilan birga, mutlaqo yangicha ma'no kasb etib bormoqda. Xususan, shaxs va davlat, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar yangicha mazmun va shakl topib, yangi xususiyatlar, yangi tamoyillar asosida takomillashib borayotganini sezish, anglash qiyin emas"¹. Shu bois davlat, jamiyat, fuqaro tushunchalarining mazmun-mohiyatini chuqurroq tahlil etib borish va yosh avlod tarbiyasi va bilimining takomillashuviga joriy etish asosiy vazifalardan biridir.

Davlat jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida paydo bo'lgan, davlat hokimiyat vakolatini amalga oshiradigan siyosiy tashkilot sifatida yuzaga kelgan. Bugungi kunda davlat tushunchasi,

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch.-T.: «Ma'naviyat», 2008. -125 b.

uning paydo bo'lishi to'g'risida turli nazariyalar mavjud bo'lib ular ichida diniy, shartnomaviy, materialistik, patriarxal va sinfiy kabi qator huquqiy maktablar mavjud.

Davlat— bu suverenitetga, boshqaruv mexanizmiga hamda fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilishning maxsus apparatiga ega bo'lgan shuningdek, huquq normalarini yaratishga qodir, jamiyat siyosiy tizimining, turli shaxslar va tashkilotlarning hamkorlikdagi faoliyatini va o'zaro munosabatini yo'naltiruvchi siyosiy institutdir.

Davlat turli hududlarda turlicha davrlarda yuzaga kelgan va insoniyat tarixiy, ijtimoiy taraqqiyoti davomida shakllanib borgan. Lekin hozirga qadar huquqshunos olimlar tomonidan davlat qachon va qanday holda shakllanganligi hamda uning tub mohiyati xususida yagona to'xtamga kelinmagan.

Davlatning paydo bo'lishi haqidagi qarashlarning sharqiy yo'nalish nazariyotchilari va g'arbiy yo'nalish nazariyotchilariga ham ajratishadi. Lekin bu qarashlar ham shartli bo'lib, ularni mutlaqo to'g'ri qarash sifatida ham baholab bo'lmaydi. Bugungi kunda nazariyotchi olimlar o'rtasida davlat mohiyati va uning paydo bo'lishi xususida ko'pgina fikrlar bildirilib, ularning ayrimlari o'z nazariy maktablarini ham yaratishgan¹. Quyida ularning ba'zilarini keltirish mumkin:

1. Teologik (ilohiy) nazariya bo'lib uning tarafdorlari (F.Ak-vinskiy, J.Mariten) davlatning xudo tomonidan yaratilganligini uqtiradilar va ular "butun hokimiyat xudoniki" degan qoidani ilgari suradilar. Bu nazariya qadimda paydo bo'lgan va o'rta asrlarda keng tarqalgan.

2. Patriarxal nazariya tarafdorlari davlat kattalashib ketgan oiladan bevosita kelib chiqqan, monarx hokimiyati esa go'yo oilaning barcha a'zolariga rahbarlik qiladigan otadan meros bo'lib o'tgan deb hisoblaydilar. Ushbu nazariya Yunonistonda (qadimgi Gretsiyada paydo bo'lgan va Arastu asarlarida asoslab berilgan) XVII asrda ingliz olimi Filmerning "Patriarxal" asarida rivojlantirilgan. Muallif Injilga asoslanib, Odam atoning hokimiyatni xudodan

¹ Saidov A., Tadjixanov U., Odilqoriyev X. Davlat va huquq asoslari: Darslik. -T.:Sharq, 2002 -10 b.

olib, o'zining katta o'g'li— Patriarxga, u esa o'zining avlodlari bo'lgan qirollariga berganligini isbotlashga uringan.

3. Ijtimoiy shartnoma nazariyasi XVII-XVIII asrlarda keng yo'yilgan. Gollandiyada ushbu nazariyani Grosiy va Spinoza, Angliyada Lokk va Gobbs, Fransiyada Russo, Rossiyada A.N.Radishchev rivojlantirgan. Ularning fikricha, hokimiyat xalqqa tegishli bo'lib, xalq uni monarxga bergan. Agar monarx hokimiyatni suiiste'mol qilsa, xalq qo'zg'olon ko'tarishga va monarxni taxtdan ag'darishga haqli bo'ladi. Ijtimoiy shartnoma nazariyasiga ko'ra, davlat ongli ijod mahsuli, odamlar kelishgan ahd natijasidir. Davlat o'zaro kelishuv asosida va ongli tarzda birlashgan kishilar tashkiloti bo'lib, ana shu shartnoma asosida ular o'zlarining erkinliklari va hokimiyatning bir qismini davlatga beradilar, deya hisoblashadi.

4. Zo'rlik (zo'ravonlik) nazariyasi tarafdorlari fikriga asosan (E. Dyuring, L.Gumplovich, K.Kautskiy) davlatning kelib chiqishini harbiy, siyosiy omillar asosida zo'rlik harakati bilan ya'ni bir xalqning, (qabilaning) boshqa xalqni (qabilani) bosib olishi natijasida yuzaga kelganligini asoslashga harakat qilishadi. Davlat g'olibning hokimiyatini mustahkamlash uchun tuziladi.

5. Irrigasiya nazariyasi mohiyatiga ko'ra, davlatning kelib chiqishi, ularning ilk shakllari Sharqda ulkan irrigatsiya inshootlarini qurish va ulardan foydalanish bilan bog'liqdir. Ushbu nazariyaning asosiy mazmuni va mohiyatini nemis olimi Vittfogelning "Sharq istibdodi" asarida ifodalab berishga harakat qilingan.

6. Sinfiy nazariya namoyandalari (K.Marks, F.Engels) fikricha, davlat iqtisodiy sabablar - ijtimoiy mehnat taqsimoti, qo'shimcha qiymat va xususiy mulkning paydo bo'lishi, jamiyatning qarama-qarshi iqtisodiy manfaatlariga ega sinflarga ajralishi tufayli kelib chiqqan. Ushbu jarayonlarning ob'ektiv natijasi o'laroq davlat o'zining maxsus boshqarish va bostirish vositalari bilan ana shu sinflarning kurashini bostirib turadi. Bunday davlat hukmron sinfning manfaatlarini doimiy tarzda himoya qilib boradi.

Mazkur nazariyalar mohiyatidan shunday xulosa qilish mumkinki, ilmiy izlanishlar keng yo'nalishlarda olib borilishiga qaramasdan davlatning kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyalar yagona

to'xtamga kelmagan. Oqibatda hanuzgacha davlatning tub mohiyati, uning kelib chiqishi bilan bog'liq turli xil nazariy qarashlar rivojlanib borayotganligi, davlatning kelib chiqishiga oid qarashlarning takomillashib borishiga va bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarga bo'lgan qiziqishlarning ortib borishiga sabab bo'lmoqda.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov o'z asarlarida¹, biz barpo etayotgan davlat eng avvalo, umumjahon sivilizatsiyasiga, davlat qurilishi sohasida boshqa xalqlar erishgan tajribalarga, ijtimoiy qadriyatlarga asoslanishi lozimligini ta'kidlab o'tadilar.

Yurtboshimiz I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda, "Biz yaqin o'tmishimizdan sinfiy hukmronlikning quroli sifatida davlat haqidagi markscha g'oyani shior qilib olib, bu nazariyani dogmaga, davlat va huquqni esa sinfiy kurash, sinfiy raqiblarni engish vositasiga aylantirgan edik. Demokratiya sharoitlarida esa davlat ijtimoiy qarama-qarshiliklarni zo'rlik va bostirish yo'li bilan emas, balki ijtimoiy kelishuv, xalq ta'biri bilan aytganda, murosai madora bilan bartaraf etish vositasiga aylanadi"². Mustaqillikdan so'ng O'zbekiston Respublikasi o'z oldiga qonun ustuvorligini birlamchi tarzda ifodalovchi huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etishni asosiy vazifalardan biri sifatida belgilab oldi. Huquqiy davlat bu huquq normalari asosida tashkil topadigan va jamiyat hayotining barcha sohalarida huquq ustuvorligini ta'minlaydigan siyosiy tashkilotdir.

Huquqiy davlatning asosiy belgilari bu qonun ustuvorligi, inson huquqlari va majburiyatlarining birlamchiligi, davlat hokimiyatining taqsimlanishi, davlat va shaxslarning o'zaro mas'ulligi, davlat va jamiyat boshqaruvida xalq ishtiroki, demokratik institutlarning mavjudligi va boshqalardir.

Fuqarolik jamiyati - bu axloqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy munosabatlar va institutlar majmui bo'lib, ular yordamida guruhlar, jamiyat a'zolarining ehtiyojlari va manfaatlari ta'minlanadigan jamiyatdir. Prezident I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda, "Biz uchun fuqarolik jamiyati ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol

¹Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir.3-t,-T.: «O'zbekiston»,1996, 7-8 betlar.

²Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir.3-t,-T.: «O'zbekiston»,1996, 19-20 betlar.

toptirishiga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi"¹.

Hozirda keng tarqalgan davlatning paydo bo'lishi xususidagi nazariyalarning ayrimlarini tahlil etib, shunday xulosaga kelish mumkinki, insoniyat yaratilibdiki, uning ijtimoiy taraqqiyoti turli hududlarda, sivilizatsiya turlicha tarzda va turli vaqtlarda shakllanib, rivojlanib borgan va bu hol davlatning mohiyati va kelib chiqishi to'g'risidagi turlicha nazariya va qarashlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Har bir nazariyaning asosida haqiqatga yaqin qarashlar va g'oyalar mavjud va ular insoniyatning davlat va jamiyat paydo bo'lishi xususidagi turli sub'ektiv yondashuvlari va ularning tarafdorlari paydo bo'lishiga va har xil nazariya maktablarining shakllanib borishiga zamin yaratadi.

3§. Davlatning belgilari va asosiy vazifalari

Davlat tadrijiy demokratiya sharoitida sivilizatsiya talablariga muvofiq ravishda rivojlanib boradigan, iqtisodiy va ma'naviy omillar ta'sirida hokimiyatning mamlakatda tartibotni ta'minlaydigan bir butun siyosiy tashkilotiga aylanadi. Davlat insoniyat va jamiyat taraqqiyotining mahsulidir.

U har qanday jamiyat siyosiy tizimining bir qismi, hokimiyatni amalga oshiruvchi vositadir. Uning faoliyati jamiyatning hamma sohasiga ta'sir qiladi. U vakolatni xalqdan oladi va o'ziga tegishli vakolatni o'zining maxsus tuzilmalari - davlat organlari orqali amalga oshiradi. Davlat xalq va millat manfaatlarini ko'zlasa, unga ijtimoiy hayotda, davlat ishlarida, xo'jalik yuritishda, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda erkinlik bersa, tinchlik siyosatini yurgizsa, demokratik taraqqiyotga erishiladi.

Davlat belgilari — bu davlatni mustaqil mamlakat sifatida e'tirof etish uchun sabab bo'ladigan tushunchalardir. Mustaqil davlat bo'lish uchun har bir davlatning o'z hududi, aholisi (xalqi), davlat ramzlari, fuqaroligi, armiyasi, oliy hokimiyat organlari,

¹Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: «O'zbekiston»,1997,-173b.

pul birligi, soliq tizimi bo'lishi lozim. "...davlat - o'ta maxsus vazifalarni hal etishni, shuningdek, jamiyat tabiatidan kelib chiqadigan umumiy ishlarni bajarishni ta'minlovchi, tarixan tarkib topgan jamiyat uyushishining mazmuni bo'lgan yagona umumiy universal shaklidir"¹. Davlatning belgilari uni mustaqil siyosiy tashkilot, tuzilma sifatida anglatib turuvchi keng qamrovli xususiyatlari, belgilaridir. Davlatlar davlat sifatida e'tirof etilishi uchun uning o'ziga xos bir qator xususiyatlariga ega bo'lishi lozim. Davlatning belgilari, xarakteri va o'ziga xos jihatlari uning tarixiy rivojlanishi hamda ijtimoiy munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Davlat va huquq sohasidagi nazariyotchi olimlar tomonidan umume'tirof etilgan davlatning asosiy belgilari quyidagilar:

Aholining hududiy uyushganligi. Bu aholining ma'lum ma'muriy hudud, davlat chegaralari doirasida yashashligidir. Davlat dastlab paydo bo'lgan davrlarda aholida uyushish qarindoshlik, qabila-urug' asosida shakllangan bo'lsa, keyinchalik bu o'z ahamiyatini yo'qotib hududiy birlashish tamoyili asosiy o'rin egalladi. Davlat o'zining mustaqil hokimiyati asosida amalga oshiriladigan, aniq chegaralangan hududga ega bo'lib, mazkur hududda yashaydigan aholi davlatning fuqarolariga aylanadi. Aholining ma'lum hududda birlashuvi uzoq tarixiy davrlarda va tarixan yaqin, madaniyati, urf-odat va o'ziga xos jihatlari bilan uyg'un xalqlar orasida yuzaga keladi.

O'ziga xos ommaviy (rasmiy) hokimiyat mavjudligi. Bu xalq nomidan ish ko'rishi mumkin bo'lgan rasmiy davlat hokimiyatidir. Davlat hokimiyatining o'rni hokimiyat va boshqaruv apparatining, majburlov davlat mahkamasining mavjudligida namoyon bo'ladi.

Davlat suvereniteti. Davlat suvereniteti har bir davlatning erkinligi, mustaqilligini anglatuvchi, davlatning ichki va tashqi siyosatida mustaqil siyosat olib borishini ifodalaydi. Davlat hokimiyatining mamlakat ichki va tashqi faoliyatida har qanday boshqa hokimiyatdan mustaqilligi va erkinligini o'zining barcha ishlarini tanho va mutlaqo mustaqil hal etishida namoyon bo'luvchi muhim belgisi sifatida ifodalanadi.

¹ Islomov Z., Mirhamidov M. va boshqalar. Huquqshunoslik. O'quv qo'llanma.- T.: «O'AJBNT» markazi, 2002. -11b.

Huquq tizimining mavjudligi. Davlat hamma vaqt huquq bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, davlat huquqsiz mavjud bo‘lmaydi. Davlat huquq ijodkorligi ya‘ni o‘z qonunlarini yaratish, barcha aholi uchun rioya qilinishi lozim bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlari orqali siyosiy hokimiyatini mustahkam tutib turadi. Davlat huquq ijodkorligi orqali jamiyatda hokimiyat qoidalarining bajarilishini hamda mamlakatda qonuniylik tamoyili asosida siyosiy hokimiyatni saqlab turishini ta‘minlaydi.

Soliqlar hamda yagona pul tizimining mavjudligi. Qadimdan davlatlar o‘z siyosiy hokimiyati, boshqaruv mexanizmini saqlab turish uchun aholidan turli soliqlar undirishgan. Shuningdek, davlat mustaqilligining muhim belgisi sifatida tanga va pullar zarb qilib pul siyosatini olib borgan. Bugungi kunda ham har bir suveren davlat o‘z pul va soliq siyosatini yuritishga intilmoqda. Soliqlar asosan davlat boshqaruv hokimiyatini tutib turish, davlat tinchligi va xavfsizligini ta‘minlash, aholini ijtimoiy himoyalash va boshqa maqsadli yo‘nalishlar uchun undiriladi.

Albatta, turli tarixiy davrlarda davlatning belgilari turlicha tarzda izohlangan va turli xil ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda uning belgilari o‘ziga xos ma‘no-mazmun kasb etgan. Mazkur davlat belgilari bugungi demokratik shart-sharoitda ham o‘zining mazmunini saqlab qolgan holda davlat va huquq nazariyasini tadqiq etishda muhim o‘rin tutadi.

Davlat oldida siyosiy hokimiyat sifatida doimo ma‘lum bir funksiyalar turadi. **Davlatning funksiyalari** – davlat faoliyatining asosiy yo‘nalishlari bo‘lib, u davlatning maqsad va vazifalarini amalga oshirish imkonini beradi. Davlatning funksiyalari - bu davlat faoliyatining bosh yo‘nalishlari bo‘lib, jamiyatni boshqarish jarayonida tegishli shakl va usullar yordamida davlatning maqsad va vazifalarini, mohiyati va ijtimoiy-huquqiy belgilarini ifoda etadi. Davlat funksiyalari uning istalgan barcha faoliyatlari bo‘lmasdan, balki asosiy va bosh yo‘nalishlaridir, bu faoliyat yo‘nalishlarini davlat tarixining u yoki bu bosqichida yoki o‘zining butun amalida bo‘lish davrida chetlab o‘tishi mumkin bo‘lmaydi. Bu davlatning u yoki bu doiradagi mustahkam, shakllangan faoliyatidir. Davlatning

funksiyalari turlicha bo'lib, ularning paydo bo'lishi yoki o'zgarishi jamiyat oldida turadigan vazifalarning ketma-ketligi va navbatiga bog'liqdir. **Vazifa** — bu echimini talab qiladigan jihatlar bo'lsa, **funksiya** — bu faoliyat turi bo'lib, shu vazifani echishga qaratiladi. Umuman, vazifa va funksiya o'zaro aloqada bo'lsa-da, lekin bir xil tushunchalar emas. Qandaydir vazifalarning bajarilishi, qaysidir funktsiyaning yo'qolishiga va aksincha, birinchisining paydo bo'lishi ikkinchisining yuzaga chiqishiga olib keladi.

Davlatning har bir funksiyasi o'zining mazmuniga va ta'sir etish ob'ektiga ega. Davlatning funksiyalari barcha va ko'pchilik organlar tomonidan bajariladi. Muayyan davlat organlarining funksiyalari davlatning funksiyalariga qarama-qarshi bo'lmasdan, ularga bo'ysundirilgandir va ular ma'lum tizim va sohani tartibga soladi. Davlatning funksiyalari davlatning oldidagi ma'lum kompleks maqsadlarni xavfsizlik, farovonlik, qonuniylik kabilarni butun davlat miqyosida birdek yuritish va ta'minlashiga qaratiladi.

Davlat funksiyalari amal qilish davomiyligiga ko'ra:

- 1) doimiy;
- 2) vaqtinchalik funksiyalarga ajratiladi.

Davlat funksiyalari faoliyat doirasiga ko'ra:

- 1) ichki funksiyalar;
- 2) tashqi funksiyalarga bo'linadi.

Ichki funksiyaga quyidagilar kiradi:

- A) regulyativ (tartibga solish, boshqarish) funksiyasi;
- B) qo'riqlash (saqlash, muhofaza qilish) funksiyasi.

Davlatning tashqi funksiyasi davlatlararo vazifalarni bajarish bilan bog'liq. Davlatning tashqi funksiyasiga xalqaro hamkorlik faoliyatini hamda jahon hamjamiyatidagi nufuzi va salohiyatini oshirish, tashqi siyosiy, iqtisodiy jarayonlarni integrasiyalash, tashqi iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish va boshqalar kiradi. Tashqi funksiyalar davlatning xalqaro maydondagi faoliyatining asosiy yo'nalishlaridir. U xalqaro hamkorlik, tashqi siyosiy faoliyat, tashqi iqtisodiy faoliyat, mudofaa va xavfsizlik va boshqalardan iborat.

Davlatning tashqi funksiyalaridan biri tashqi siyosat, xalqaro hamkorlik har qanday davlat uchun hayotiy zaruriyatdir. Bugungi kunda davlatning tashqi funksiyalarini amalga oshirishda xalqaro

hamjamiyat tomonidan xalqaro huquqning o'zagini tashkil etuvchi umume'tirof etilgan prinsip va qoidalar ishlab chiqilgan.

Mustaqil davlatimiz rivojlanishining tarixiy pallasida jamiyatni demokratlashtirish va isloh etish, davlat funksiyalarini ta'minlanishini tahlil etish ijtimoiy fanlar, xususan yuridik fan nuqtai nazaridan o'rganish dolzarb masalalardandir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining 2005 yil 28 yanvardagi qo'shma majlisidagi "Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir"¹ – deb nomlangan tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'ruzasida davlat va uning vakolatli organlariga katta mas'uliyat qo'yilgan va qator ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Ijtimoiy hayotdagi hodisa va jarayonlarni nazariy mushohada qilmasdan, huquq mavqeini oshirmasdan jamiyatni demokratlashtirish va isloh etish borasidagi ilmiy-nazariy va amaliy muammolarni hal qilish qiyin.

Demokratik huquqiy davlat qurish, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish, bozor munosabatlarini takomillashtirishning huquqiy negizlarini tadqiq etishni amalga oshirish yuridik fan oldida turgan dolzarb ustuvor vazifadir.

O'zbekiston Respublikasining asosiy ichki funksiyalariga xavfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy, ijtimoiy himoya, moliyaviy nazorat, jamiyatda tinchlik, totuvlikni va huquq tartibotni ta'minlash, tabiatni muhofaza etish (ekologik) va boshqalar kiradi.

Asosiy iqtisodiy funksiyalarga – mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish umumiy dasturlarini aniqlash, iqtisodiyot sohaslarini rag'batlantirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, samarali bandlik siyosatini shakllantirishni kiritish mumkin.

Ijtimoiy funksiyalarga esa muhtoj bo'lganlarga yordam ko'rsatish, sog'liqni saqlash, madaniyat, sport, ta'lim-tarbiya va boshqalarga tegishli mablag' ajratish, ularni rivojlantirishni amalga oshirish, ijtimoiy adolat tamoyillariga qat'iy amal qilish va boshqalar kiradi.

¹ Qarang: Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. –T.: «O'zbekiston». 2005.

Davlatning moliya nazorati funksiyalarini ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini aniqlash, hisobga olish va o'z navbatida ularni davlat byudjetiga yo'naltirish hamda soliq siyosatini tartibga solish tashkil etadi.

Mamlakatda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash funksiyasini barqarorlik, tinchlik va o'zaro kelishuvlikni ta'minlashga qaratilgan, ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va doimiy ravishda olib boriladigan faoliyat deb qarash mumkin. Huquq-tartibotni ta'minlash funksiyasi nafaqat bu yo'nalishdagi qonunlarni ishlab chiqish yoki qabul qilishdan iborat, balki ularning so'zsiz amalda bajarilishini ta'minlash lozim.

Davlatning tabiatni muhofaza etish funksiyasi uning respublika atrof-muhitiga va ekologik vaziyatiga zarar etkazmaslik, tabiat resurslaridan oqilona foydalanish, Orolbo'yida ekologik muhitni yaxshilashga qaratilgan ishlarni olib borish va aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash va ekologik rang-baranglikni asrash kabilarni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasining tashqi funksiyalari asosan Respublika Konstitutsiyasining 17-moddasi tamoyillari¹ asosida tartibga solinib, boshqa davlatlar bilan o'zaro manfaatdorlik asosidagi hamkorlikni yo'lga qo'yish, mamlakatni mudofaa va xavfsizligini ta'minlashdan iboratdir. Suveren davlat bo'lgan O'zbekiston Respublikasi jahondagi barcha davlatlar bilan faol hamkorlik qilmoqda. O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkilotining teng huquqli a'zosi.

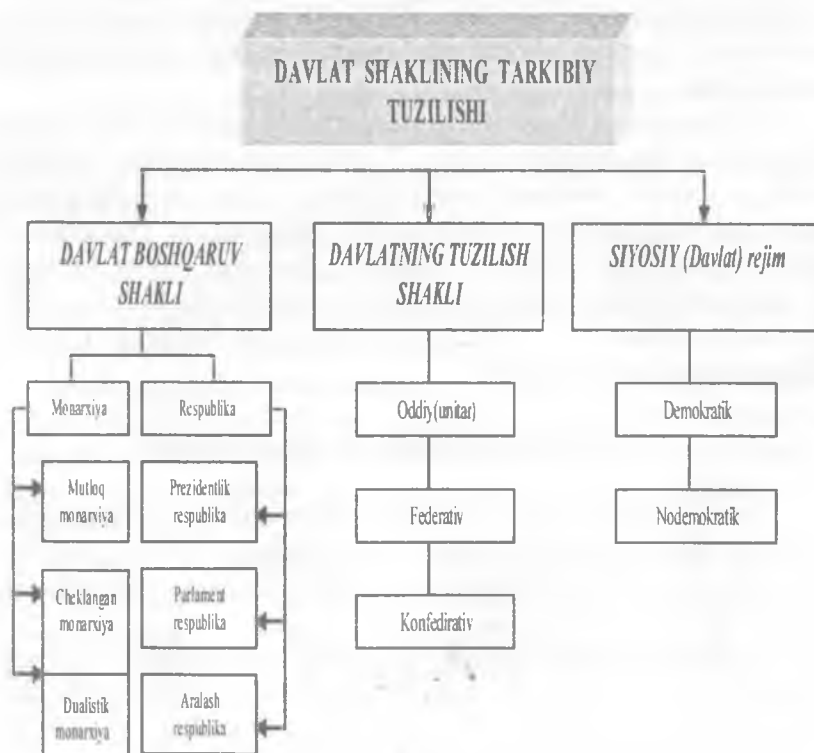
4§. Davlat shakllari. Davlat mexanizmi

Davlat shakllari tushunchasiga huquqiy adabiyotlarda turlicha ta'rif berilib, umumiy ma'noda davlat boshqaruv shakli, tuzilish shakli hamda davlat siyosiy idora usuli (rejimi) bilan birgalikda olingan davlat hokimiyatidir.

Davlatning shakli deyilganda — boshqaruv, davlat tuzilishi va siyosiy rejimi shaklida namoyon bo'ladigan davlat hokimiyatining tashkiloti tushuniladi. Davlatning shakli tushunchasi o'z ichiga oliy davlat

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston". 2009 y.

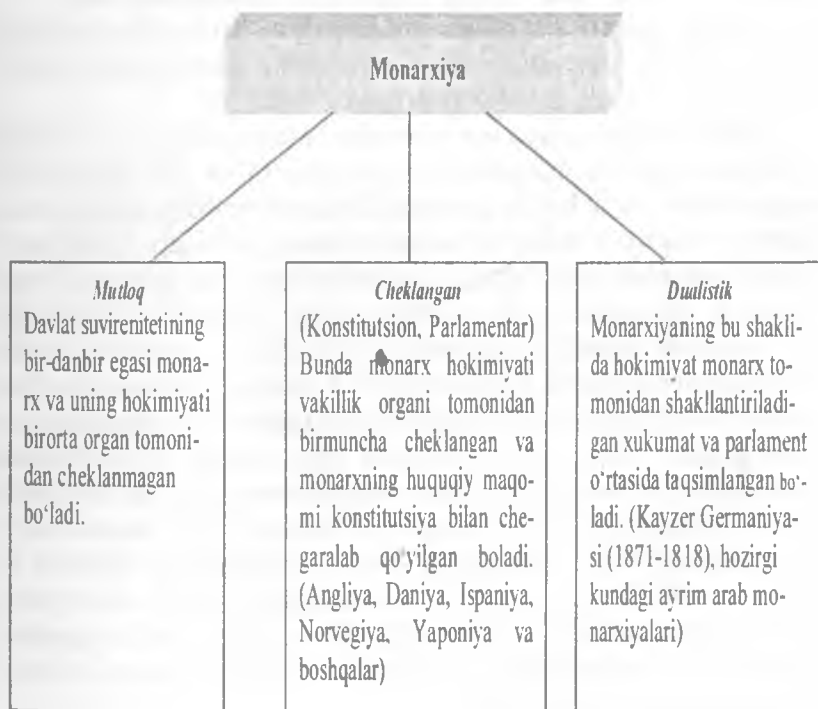
hokimiyatining tashkilotini, uning kelib chiqish manbalarini, hokimiyat oliy organlarining o'zaro va xalq bilan munosabatlari tamoyillarini, davlat hokimiyatining hududiy tashkiliyligi hamda davlatning uning tarkibiy qismlari bilan o'zaro munosabatini, davlat hokimiyatini amalga oshirish usul va uslublarini qamrab oladi. Davlat shakli uning paydo bo'lishi va taraqqiyotining muayyan tarixiy shart-sharoitlari bilan bog'liqdir. *Davlat shakli uch tarkibiy qismi* (yoki tomoni) boshqaruv shakllari, davlat tuzilish shakllari hamda davlat siyosiy rejimidan iborat yaxlit siyosiy hokimiyatdir. Davlatning shaklini o'rganish hokimiyat davlatda qanday tashkil qilingan, u qaysi organlar orqali namoyon bo'ladi, bu organlarning paydo bo'lish tartiblari qanday, ularning vakolat muddatlari va davlat hokimiyatini amalga oshirish usullari va boshqalarni tushunishga yordam beradi.

Boshqaruv shakli deyilganda, davlat hokimiyati va oliy boshqaruv organlarining paydo bo'lishi va tashkil topishining ma'lum tartibi tushuniladi. Davlat tuzilishi davlatning hududiy tuzilishini, markaziy va mahalliy hokimiyatlarning o'zaro munosabatlarining ma'lum tartibini belgilaydi. Siyosiy (davlat) rejimi esa siyosiy hokimiyatni amalga oshirishning yo'llari va usullarini ifodalaydi.

Davlat mexanizmi. Davlat mexanizmi o'zining tuzilishi va mamlakat faoliyatining muayyan ob'ektiv tamoyillari asosida tashkil etilib faoliyat yuritadi, u jamiyatni davlat yo'li bilan boshqarishning eng muhim xususiyatlarini ta'minlaydi.

Davlat mexanizmi - davlat organlari va muassasalarining davlat ko'rsatmalarini, davlat vazifalari va funksiyalarini amalga oshiruvchi yaxlit iyerarxik tizimdir. Davlat mexanizmiga xos bo'lgan xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Davlat organlari va muassasalarining yaxlit iyerarxik tizimidir. Uning yaxlitligi davlat organlari va muassasalari faoliyatini yuritish tamoyillari, vazifalari va maqsadlarining yagonaligi bilan ta'minlanadi.

2. Davlat xizmatchilari (amaldorlar, ba'zan boshqaruvchilar deb yuritiladi) faoliyat ko'rsatayotgan davlat organlari va muassasalari mexanizmining dastlabki tarkibiy qismidir. Davlat organlari subardinatsiya va muvofiqlashtirish asoslari bilan o'zaro bog'liqdir.

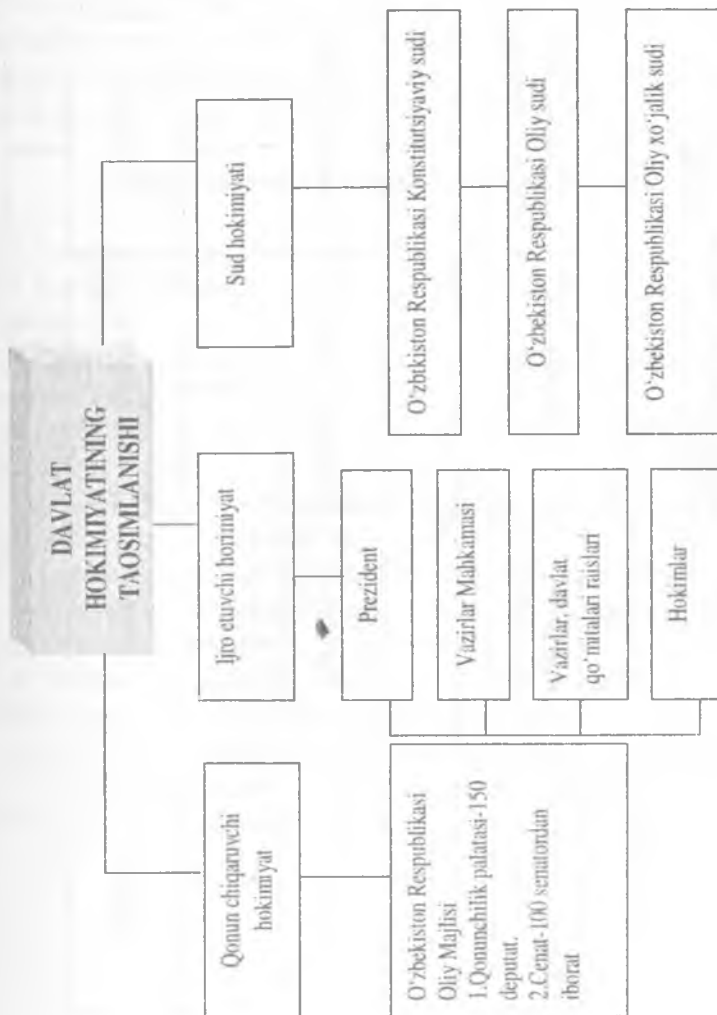
3. Davlat majburlov apparatiga ega bo'ladi. Biron bir davlat majburlov apparatisiz faoliyat yurita olmaydi.

Davlat mexanizmining tarkibiy elementlari - davlat apparati, davlat korxonalari, davlat tashkilotlari va muassasalari, yordamchi tuzilmalar va shu kabi tashkilotlardan tarkib topib, ularning yordamida davlat o'z hokimiyatini amalga oshiradi va jamiyatda davlat rahbarligini ta'minlaydi. Davlat mexanizmining tarkibiy qismini bir maromida faoliyat yuritishini muvofiqlashtiradi.

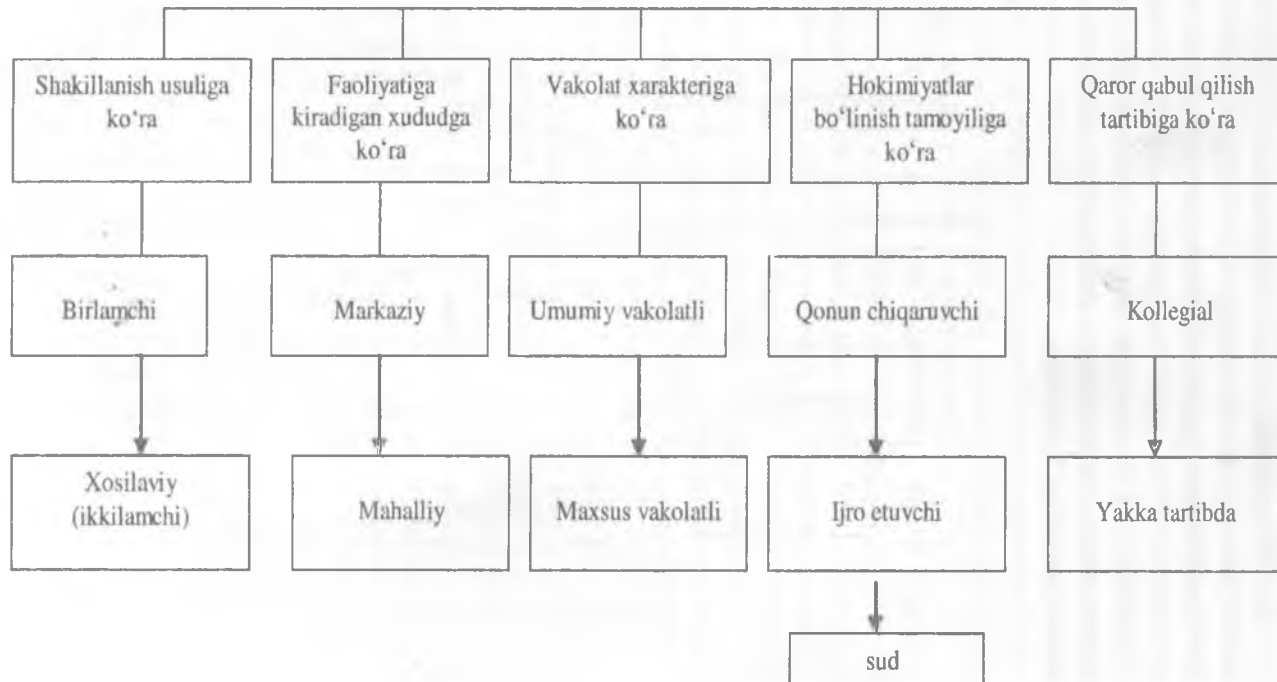
Davlat organi davlat mexanizmining dastlabki tarkibiy tuzilmasi bo'lib davlat hokimiyatini amalga oshiruvchi, davlat funksiyalarini ijro etuvchi hokimiyat vakolatiga ega tizimdir.

Davlat organi o'ziga xos bir qator xususiyatlarga ega. Davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati organlaridan iborat bo'lib, mustaqillik va qonuniylik asosida boshqa tizimlarga ham o'z ta'sirini o'tkazadi va huquqiy aloqani ta'minlaydi. Davlat organlari davlat xizmati xodimlarining huquqiy maqomini belgilab, me'yoriy hujjatlar qabul qilish, ijrosini va nazoratini ta'minlashga qaratilgan faoliyat yuritadi. Davlat organlari davlat vazifalarini bajarishda faol ishtirok etib, uning o'ziga xos shakl va usullaridan foydalanadi, vakolatli davlat organlari tomonidan ular bajaradigan, qaror qabul qiladigan aniq masala va vazifalarni belgilaydi. Davlat organlari kelib chiqishi asosiga ko'ra, birlamchi (monarxiya tipida) yoki hosila (saylanadi yoki tayinlanadi) organlarga bo'linadi. Hokimiyat vakolati hajmiga ko'ra umumiy va maxsus vakolatli organlarga, faoliyat doirasiga ko'ra oliy va mahalliy davlat organlarga bo'linishi mumkin. Shuningdek, davlat organlari shakllanishiga ko'ra, saylab qo'yiladigan va tayinlanadigan, kollegial yoki alohida bo'lishi mumkin.

Davlat apparati - davlat mexanizmining bir qismi bo'lib, davlat-hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan, davlat vazifa va funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari tizimidir. Davlat apparatini tashkil etish va amalga oshirish tamoyillari - bu mamlakat aholi manfaatlarini himoyalash, qonuniylik, demokratizm, oshkoralikka amal qilish, davlat hokimiyatining taqsimlanganligi kabilardir.

Davlat organlari tasnifi

Tayanch soʻz va iboralar

Davlat tushunchasi, fanning predmeti ularning oʻzaro munosabati. Davlat va huquq nazariyasi fanining fundamental va metodologik fan sifatida oʻziga xos xususiyatlari. Davlat va huquq nazariyasining boshqa fanlar bilan oʻzaro aloqasi. Davlatning rivojlanish bosqichlari. Davlat va jamiyat tushunchalari. Davlatning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarning turlari va ularning mazmuni. Teologik nazariya. Patriarxal nazariya. Shartnoma nazariyasi. Sinfy nazariya. Nazariyalarning xilma-xilligi. Davlat belgilari, shakllari. Davlat mexanizmi, organlari va ularning vazifalari.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Davlat va huquq nazariyasi fani predmetini ayting.
2. Davlat va huquq nazariyasi fani ob'ekti tushunchasini izohlang.
3. Davlat va huquq nazariyasi fanining iqtisodiy, tarixiy fanlar bilan bogʻliqligiga misollar keltiring.
4. Davlat va huquq nazariyasi fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
5. Davlatning kelib chiqishi toʻgʻrisidagi qarashlarning xilma-xilligi sabablarini tushuntiring.
6. Davlatning paydo boʻlishi xususidagi nazariyalarni sanang.
7. Patriarxal va teologik nazariyalarning mohiyatini tushuntiring.
8. Shartnoma nazariyasi asoschilari kim va ularning nazariy maktabi qarashlarining mohiyati nimadan iborat?
9. Davlatning boshqaruv va tuzilish shakllarini izohlang.
10. Davlat mexanizmi va organlari hamda ularning oʻziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering.

2 BOB. Huquq nazariyasi, mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari

1§. Huquq tushunchasi, mazmuni va mohiyati

2§. Huquqning mohiyati to'g'risidagi nazariyalar, huquqning tamoyillari va funksiyalari

3§. Huquq manbalari, huquq normalari va ularni sharhlash

4§. Huquqiy munosabatlar. Huquqiy ong va madaniyat

1§. Huquq tushunchasi, mazmuni va mohiyati

Nazariya nafaqat kelajakni belgilash yoki bashorat qilish, balki ijtimoiy, siyosiy va huquqiy taraqqiyotni mo'ljallash uchun ham ahamiyatlidir. Huquq nazariyasi, ya'ni uning qaysi tarmog'i bo'lishidan qat'i nazar, fundamental ilmiy-metodologik asoslari tufayli jamiyatni demokratlashtirish va yangilashni harakatga keltiruvchi kuch sifatida muhim o'rin tutadi.

Huquqiy nazariy tafakkur jamiyatni isloh qilish jarayonida vujudga kelayotgan munosabatlarning mohiyatini to'la va har tomonlama chuqur anglash, qolaversa, uning kelgusidagi istiqbolini bashorat qilishda ham yordam beradi.

Jamiyatni yangilash sharoitida yuridik fanning asosiy vazifasi- milliy huquqiy ta'limotni, ijtimoiy munosabatlarning qonuniyatlarini va huquqiy qoidalarini o'rganishda, talqin qilishda, ularga ilmiy baho berishda yangi jamiyatning xususiyatlarini hisobga olgan holda yondashish va amaliyot uchun har tomonlama mukammal, asoslangan nazariy xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqish hisoblanadi. Bu esa huquq sohalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish va tashkil qilish jarayonida amaliyot bilan uzviylikni ta'minlash borasida tub o'zgarishlar yasashni, yangi shakl va usullarni o'zlashtirishni talab qiladi¹.

Huquq - ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga soluvchi tizim bo'lib, uning asosiy qismi qonunchilikda o'z ifodasini topadi, rasmiy manbalarda normativlik va rasmiy xarakterga ega bo'lib, qonuniylik va adolatparvarlik qoidalariga asoslanadi.

¹ Ro'zinazarov Sh.N. Yuridik fanlarning rivojlanishi va zamonaviy muammolari
Mas'ul muharrir: H.R.Rahmonqulov.-T.: 2006.-7 b.

Huquq - tenglik, adolat va erkinlik g'oyalariga asoslanib, ko'p jihatdan qonunchilikda va boshqa huquqiy manbalarda o'z ifodasini topuvchi hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi hamma uchun majburiy huquqiy normalar yig'indisidir. Hozirgi zamon huquqshunoslari huquq tushunchasini o'z asarlarida turlicha talqin etmoqda, qarashlarning xilma-xilligi asosida esa fikrlar tobora takomillashib bormoqda.

Huquq tushunchasi, uning mazmun-mohiyati xususida, paydo bo'lishi va o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida olimlar tomonidan qator fikrlar bildirilib, ularning ta'riflari turli davrlarda turlicha talqin qilingan.

Qadimdan insoniyat huquq masalalari bilan jiddiy shug'ullanib keladi, lekin tadqiqotchi olimlarning har biri unga o'z qarashlarini singdirib borgan. Vaqt o'tishi bilan huquq haqidagi tushunchalar o'zgarib borgan, uning mohiyatini tushuntirishga ham turlicha qoidalar asosida yondashib kelingan. Huquq xususida bugungi kunda yuridik adabiyotlarda turlicha ta'rif berilgan bo'lsada, ularning har birida o'ziga xos ma'no-mazmun mavjud. Huquqshunos Laurens Fridmanning aytishicha, huquq tushunchasi shishadek nozik, sovun ko'pigidan hosil bo'ladigan pufaklarday omonat, vaqtdek tutqich bermas ko'pdan-ko'p ma'nolarga ega.

Huquq bu davlat tomonidan o'rnatilgan yoki ma'qullangan va qo'riqlanadigan, hamma uchun majburiy bo'lgan yashash qoidalaridir. Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regulyatordir¹.

Shuningdek, huquq davlat tomonidan belgilangan yoki ruxsat etilgan va uning kuchi bilan himoya qilinadigan umummajburiy xulq-atvor qoidalari tizimidir², - deya ta'riflashadi. Boshqacha aytganda, huquq davlat tomonidan o'rnatiladigan, barcha shaxslar uchun bajarilishi va rioya etilishi majburiy bo'lgan, davlatning vakolatli organlari tomonidan qo'riqlanadigan va bajarilishi ta'minlanadigan umummajburiy qoidalar majmuidir.

Huquq tushunchasi va mohiyatini yoritishda turlicha qarashlar

¹ Qarang: Davlat va huquq nazariyasi. A.A'zamxo'jayev va Sh. O'razayev tahriri ostida. - T.: 1992, -255 b.

² Tojixonov U, Saidov A. Davlat va huquq asoslari. O'quv qo'llanma. -T.: 1999, - 40 b.

mayjud bo'lib, huquqqa istisnosiz faqat yuridik normalar tizimi deb qarovchi normativ yondashuv, huquqni uning tomonidan boshqariladigan ijtimoiy munosabatlar bilan bir xil, tenglash-tiruvchi sosiologik yondashuv va huquqni ozodlik va adolat mezonlari bilan bog'lovchi falsafiy yondashuvlar shakllandi.

Huquq tushunchasini ikki xil ma'noda ya'ni me'yorlar, qoidalar yig'indisi sifatida ham, ma'lum bir sub'ektlarga jismoniy va yuridik shaxslarga tegishli huquq sifatida ham qarash mumkin.

Huquq bevosita davlat bilan bog'liq bo'lib, davlatsiz huquq bo'la olmaydi, chunki huquqni aynan davlat o'rnatadi, rasmiylashtiradi, bajarilishini ta'minlaydi va bevosita rioya etilishini nazorat qiladi. Xuddi shuningdek, davlat ham huquqqa ehtiyoj sezadi, huquq qoidalari orqali hokimiyatni tutib turadi, vakolatlarini qonun chiqarish yo'li bilan asoslaydi hamda davlatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi.

Huquq tushunchasi, uning ma'ni-mazmuni xususida Aflotun va Arastu, I.Kant, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino kabi olimlar o'z asarlarida tavsif berib o'tganlar. I.Kant huquq to'g'risida fikr bildirib, adolatni amalga oshiruvchi, qonun sohibining erki irodasini ifodalovchi hamda tabiiy isbot talab qilib bo'lmaydigan qoidalar majmui sifatida ta'rif beradi. Farobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida huquqni fozil kishilarni haqiqiy baxtga erishish vositasi, davlatda tinchlikni ta'minlash, taraqqiyotga sharoit yaratish hamda insonni asrash, ehtiros'larni jilovlab turuvchi va tartibga soluvchi qurol sifatida ta'kidlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov huquqqa ijtimoiy hamjihatlik va kelishuvga asoslangan ijtimoiy tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolatparvarlik va tenglikni vujudga keltirish vositasi sifatida yondashiladi, deya ta'rif beradi¹. Huquq bilan axloq o'rtasida ancha farqlar bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: Huquq va axloq o'rnatilishi, shakllanishi va manbalariga, ularni ta'minlash usullariga, o'z qoidalarining ifodalanish shakliga, kishilar ongiga ta'sir etish xarakteri va usullariga, insonning xulqiga nisbatan qo'yiladigan talablarga, ta'sir doirasiga,

¹Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir.3-t,-T.: «O'zbekiston»,1996.-20 b.

tegishli qoidalari buzilganda qoidabuzarga nisbatan belgilanadigan javobgarlikning xarakteri va qo'llanish tartibiga, ta'sir choralari ning xususiyatiga va boshqa jihatlariga ko'ra farqlanadi.

Umuman, huquq bu davlat tomonidan o'rnatiladigan, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiluvchi, ma'lum hujjatlarda o'z ifodasini topgan, davlat organlari tomonidan yaratilgan va qo'riqlanadigan barcha uchun umummajburiy bo'lgan normativ hujjatlar yig'indisidir. Shuningdek, huquq o'ziga xos bir qator xususiyatlarga ega bo'lib, bu belgilar ma'lum huquq haqidagi tushunchalarni to'laroq, batafsil yoritish va to'ldirishga imkon beradi.

2§. Huquqning mohiyati to'g'risidagi nazariyalar, huquqning tamoyillari va funksiyalari

Huquq va uning kelib chiqishi haqidagi, shuningdek, uni normativ tartibga solish tizimi to'g'risidagi qarashlar jamiyatning rivojlanish jarayoniga, huquq haqidagi ilmning o'sishiga hamda ob'ektiv va sub'ektiv omillarning ta'siriga ko'ra o'zgarib turgan.

Huquq mohiyatini to'g'ri tushunish faqat huquqshunoslik fanining samarali rivojlanishiga xizmat qilibgina qolmay, balki amaliyotchi huquqshunoslar uchun ham, huquqni qo'llanish va muhofaza etish bo'yicha faoliyatlarida nihoyatda zarurdir. Huquqning nima ekanligini yaxshi bilmay turib, uning to'g'ri qo'llanilishi, qonuniylik, huquqiy mas'uliyat haqida gapirish mumkin emas.

Huquq umumijtimoiy mohiyatga ega bo'lib, barcha kishilarning manfaatlariga xizmat qiladi, tashkiliy birlikni, intizomni, barqarorlikni va ijtimoiy adolatning qaror toptirishni ta'minlaydi.

Huquqning tamoyillari uning mazmuni, mohiyati va jamiyatdagi o'rni (vazifasi) ni tavsiflovchi eng asosiy qarashlar, g'oyalar va qoidalardir. Huquq tamoyillari qonun chiqaruvchi uchun yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi g'oyalar sifatida maydonga chiqarkan, huquqiy normalarni takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi.

Chunonchi, S.S.Alekseev qonuniylik, adolat, yuridik tenglik,

ijtimoiy erkinlik, fuqarolik burchi, ob'ektiv haqiqat, sodir etilgan ayb uchun javobgarlik tamoyillarini alohida ajratib ko'rsatadi.

V.K. Babayev huquqdagi adolat va ozodlik bosh tamoyillarini bayon etib, bu tamoyillar huquqning boshqa, ya'ni huquqni shakllantirish va uni amalga oshirishdagi demokratizm, qonuniylik, milliy tenglik, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldidagi tengligi, davlat va shaxs o'rtasidagi o'zaro mas'uliyat tamoyillarida o'z rivojini topadi, deb hisoblaydi.

Huquqning mohiyati haqidagi nazariyalar

Huquq tamoyillarining yana bir ro'yxati O.I.Sibulskaya tomonidan taklif etilgan.

Bular - ijtimoiy adolat, insonparvarlik, fuqarolar teng huquqliligi, huquq va majburiyatlar birligi, huquqda ishontirish va majburlovning qo'shilishi tamoyillaridir.

Huquq tamoyillari, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini aniqlaydi, qonunshunos uchun bosh g'oyalar ko'rinishida yuzaga chiqadi. Huquq tamoyillari huquq uchun xos bo'lgan quyidagi jihatlarni qamrab oladi:

- umumhuquqiy qoidalar (qonuniylik, adolatparvarlik, demokratizm);
- sohalararo (odillik, javobgarlikning muqarrarligi, oshkoralik);
- sohaviy (fuqarolik huquqiy munosabatlarda tomonlarning tengligi, soliq masalalarida soliq to'lovchining haqligi
- prezumpsiyasi, aybsizlik prezumpsiyasi);

Huquqning o'ziga xos jihatlari quyidagilardir: Huquqning barcha uchun majburiyligi; huquq normalarining qonunlar va boshqa muayyan manbalarda ifodalanishi; sub'ektiv huquqlar orqali harakat qilish hamda davlat tomonidan qo'riqlanishi va bajarilishi ta'minlanganligidir.

Huquq tushunchasi adolatdan ajralmas bo'lib, qadimgi Rim huquqida ham huquqning halol tushunchasi, yashash, o'zgalarni ranjitmaslik, har kimga keraklisini berish kabi qoidalari yozib qo'yilgan edi. Huquq ezgulik va adolatlilik san'ati sifatida e'tirof etilgan.

Huquqning asosiy funksiyalari - tartibga solish, muhofaza qilish va tarbiyalash kabilar hisoblanadi.

Tartibga solish funksiyasi - amaldagi ijtimoiy aloqalar va tartiblarni mustahkamlash orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, u yoki bu sub'ektning faol xulqini ta'minlaydi.

Muhofaza qilish funksiyasi - huquqiy himoya va yuridik javobgarlik choralarni belgilash, shaxslarning zimmasiga mas'uliyat yuklash tartibini o'rnatishdan iborat.

Tarbiyalash funksiyasi - jamiyatda huquq normalariga qat'iy amal qilish lozimligi, u cheklangan hatti-harakatlardan tiyilish lozimligi orqali tarbiyalash vazifasini ham bajaradi.

3§. Huquq manbalari, huquq normalari va ularni sharhlash

Huquqning manbai deyilganda — yuridik adabiyotlarda e'tirof etilganidek, umumiy ma'noda huquqning ifoda etilishi, mustahkamlab qo'yilish shakli tushuniladi. Huquq shakllarining o'ziga xos xususiyatlari uning fuqarolar erkini normativ mustahkamlashi, xalqning manfaatlariga xizmat qiluvchi siyosiy hokimiyatni ta'minlashi, manfaatlarni ifodalashning muhim demokratik shakli sifatida qonunlar ahamiyatini tasdiqlashi bilan xarakterlanadi. Huquqning manbalari bilan bir qatorda davlatning huquqiy qarorlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, uning irodasini ifoda etuvchi shakllarini ham inobatga olish darkor. Chunki huquq shakllari yordamida davlat o'zining ajralmas xarakteri va belgilarini namoyon etadi.

Davlat va huquq nazariyasida huquqning 4 ta manbai haqida fikr bildiriladi.

- normativ-huquqiy hujjat;
- normativ shartnoma;
- sud (huquqiy) presedent;
- huquqiy odat.

Normativ-huquqiy hujjat - bu vakolatli davlat organlarining huquq ijodkorligi faoliyati hujjati bo'lib, uning asosida huquq normalari o'rnatiladi, o'zgartiriladi yoki bekor qilinadi.

Normativ shartnoma - bu ikki va undan ortiq tomonlarning o'zaro kelishuvi bo'lib, uning natijasida huquq normalari o'rnatiladi, o'zgartiriladi va bekor qilinadi yoki boshqacha qilib aytganda shartnoma - fuqarolar va yuridik shaxslarning o'zaro munosabatlari qoidalari, huquq va majburiyatlarini aniqlovchi yuridik hujjatdir. Huquqning manbai sifatida normativ shartnomaning asosiy xarakterli belgilaridan biri undagi taraflarning erki va irodasini ularni xohishiga qarab ifodalanishidir.

Sud (huquqiy) presedenti deyilganda sud yoki ma'muriy organning yozma yoki og'zaki shakldagi qarori tushunilib, bu qaror kelajakda shunga o'xshash (analogiya) barcha ishlarni ko'rib chiqishda ma'lum norma, etalon (namuna) yoki odatiy qoida

bo'lib hisoblanadi. Huquq manbaining bu turi - qadimiy manbalardan biri bo'lib, qadimgi dunyo mamlakatlarida keng qo'llanilgan. Hozirda esa anglosakson huquq tizimi davlatlarida (Buyuk Britaniya, AQSh, Kanadada) sud presedenti huquqning asosiy manbalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Huquqiy odat – bu uzoq muddat davomida qo'llanib kelinayotgan rasmiy hujjatlarda o'z ifodasini topmagan davlat tomonidan tan olingan xulq qoidalaridir.

Huquqiy odatning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: uzoq muddatda amal qilishi; unga doimiy amal qilinishi; uning davlat tomonidan tan olinishi; uning lokal xarakterga egaligi ya'ni nisbatan kam guruh kishilar yoki hududlar doirasida qo'llanishi. Arab va boshqa qator islom mamlakatlarida huquq manbai sifatida musulmon diniy qarashlarga e'tibor qaratiladi. Musulmon huquqining manbai quyidagilardan iboratdir: *Qur'on* - Ollahning Muhammad payg'ambarga aytilgan (qaratilgan) nasihatlar, *Ijmo* - Qur'on qoidalarini xalifalar (bilimdon kishilar) tomonidan aniqlashtirib ifoda etilishi, *Sunna* - bu kundalik urf - odatlar qoidalari bo'lib, Muhammad payg'ambarning aytdan nasihatlarini o'zida mujassam etgan va keyingi ulamolar tomonidan amalga oshirilgan to'plamdir.

O'zbekistonda huquq manbalari 2000 yil 14-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Normativ huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunining 5-moddasiga ko'ra quyidagilardan iborat:

- a) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- b) O'zbekiston Respublikasining qonunlari;
- d) Oliy Majlis palatalarining qarorlari;
- e) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari;
- f) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;
- g) Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining hujjatlari;
- h) Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Mazkur qonunning 6-moddasi qoidalariga asosan normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlari hisoblanadi va ular O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston

Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari **qonun hujjatlari** hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari **qonun osti** hujjatlari hisoblanadi.

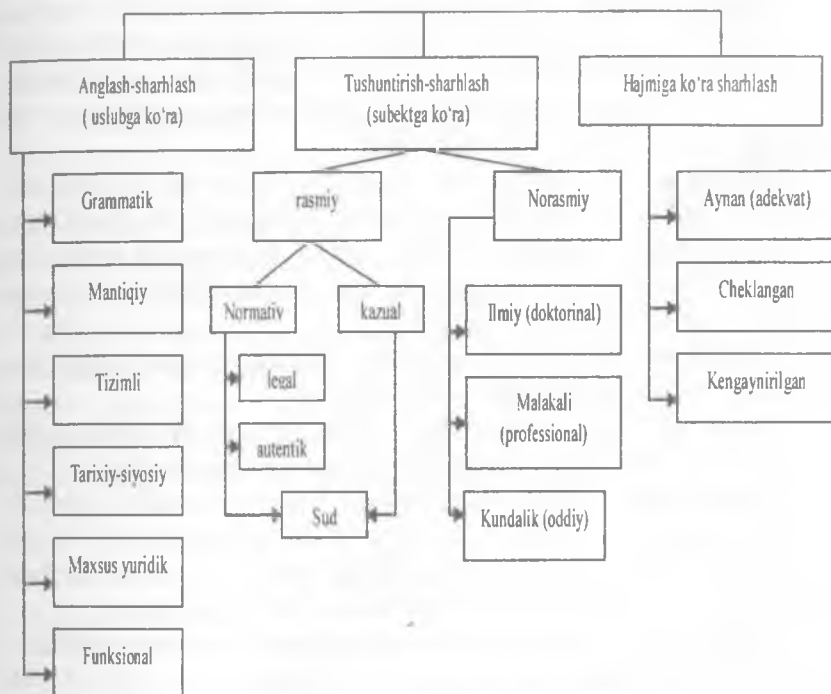
Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va normalari xalqaro huquqning asosiy qoidalari bo'lib, ular xalqaro huquqning barcha sub'ektlari tomonidan tan olingan. Ular ichida davlat suverenitetini hurmat qilish, zo'rlik ishlatmaslik yoki zo'rlik ishlatish bilan tahdid qilmaslik, davlatning hududiy yaxlitligi, chegaralarning buzilmasligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, ichki ishlarga aralashmaslik, xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, insonning huquq va erkinliklarini hurmat qilish, davlatlar o'rtasidagi hamkorlik, xalqaro huquq bo'yicha majburiyatlarni vijdonan bajarish kabilar qayd etilgan.

Xalqaro shartnoma – xalqaro huquqning ikki yoki bir necha sub'ekti tomonidan qabul qilingan bitim bo'lib, huquq va majburiyatlarni belgilovchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi hujjatdir. Bunday shartnoma 1995 yil 22-dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi Qonuni bilan tartibga solinadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalarning qoidalari O'zbekiston Respublikasi qonunlariga nisbatan ustunlikka ega.

Qonunlar o'z navbatida, *Konstitutsiyaviy qonunlar, kodifikatsiyalangan va joriy qonunlarga* bo'linadi. Kodekslar bu kodifikatsiya xususiyatiga ega bo'lgan qonun bo'lib, o'zida ijtimoiy munosabatlarning ma'lum bir sohasini batafsil tartibga soluvchi normalarni birlashtiradi. Masalan, Soliq kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Jinoyat kodeksi, Mehnat kodeksi va hokazolar.

Odatda qonunlar ushbu hududdagi barcha sub'ektlar, ya'ni fuqarolar, yuridik shaxslar, davlat organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar uchun majburiydir. Huquq normalari talablarining

Huquq normalarini sharhlash (Tasnifi)

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, xorijliklar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar uchun majburiyligi huquqning umumiy tamoyili hisoblanadi. Lekin istisnolar ham mavjud. Masalan, "Harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi qonunning talablari faqat O'zbekiston fuqarolariga tegishlidir. O'zbekiston Respublikasining "Referendum to'g'risida"gi Qonuniga binoan referendumda faqat O'zbekiston Respublikasining fuqarolari qatnashishi mumkin.

O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining qarorlari xo'jalik va madaniy qurilishning eng muhim masalalari bo'yicha qabul qilinadi. Ular odatda umumiy xususiyatga va huquq normalariga ega bo'lib, huquq manbalari hisoblanadi.

O'zbekistonda vazirliklar, tashkilotlarning hamda fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga dahldor normativ hujjatlarni qayd etish davlat tizimi joriy etilgan. Ushbu vazifa O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

Huquq normasi umumiy xulq-atvor qoidasi sifatida hayotiy munosabatlarda takrorlanib turadigan narsalarni umumlashtirish zarurati natijasida shakllanadi va ko'p marta qo'llashga mo'ljallangan bo'ladi, shuningdek, hamisha qandaydir umumiy belgilarga ega bo'lgan shaxslarga qaratilgan bo'ladi.

Huquq normasi davlatning (xalqning) irodasini aks ettiradi, davlat tomonidan normativ hujjatlarda shakllantiriladi, davlatning irodasi sifatida namoyon bo'ladi, davlat tomonidan muhofaza qilinadi, davlat nuqtai nazaridan eng muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi.

Huquq normasi tuzilishiga ko'ra uch tarkibiy qism: gipoteza, dispozitsiya va sanksiyadan tashkil topgan.

Gipoteza - huquq normasining tarkibiy qismi bo'lib, unda norma amal qila boshlaydigan, ijro etiladigan sharoitlar bayon etiladi.

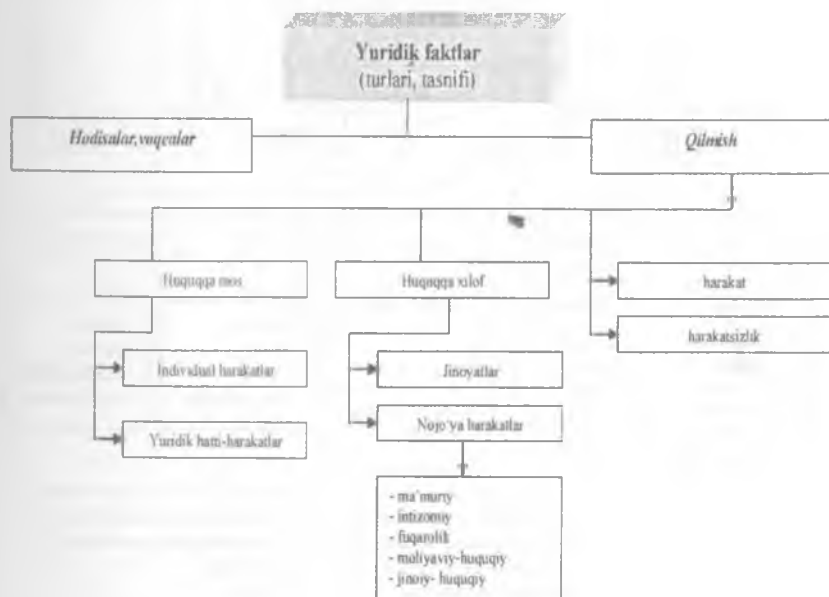
Dispozitsiya - huquq normasining shunday tarkibiy qismiki, unda xulq-atvor qoidalarining o'zi shakllantiriladi, huquq sub'ektlarining huquq va majburiyatlari belgilanib, tavsif beriladi. Dispozitsiya - shu hulq atvor qoidasini o'zida ifodalaydi.

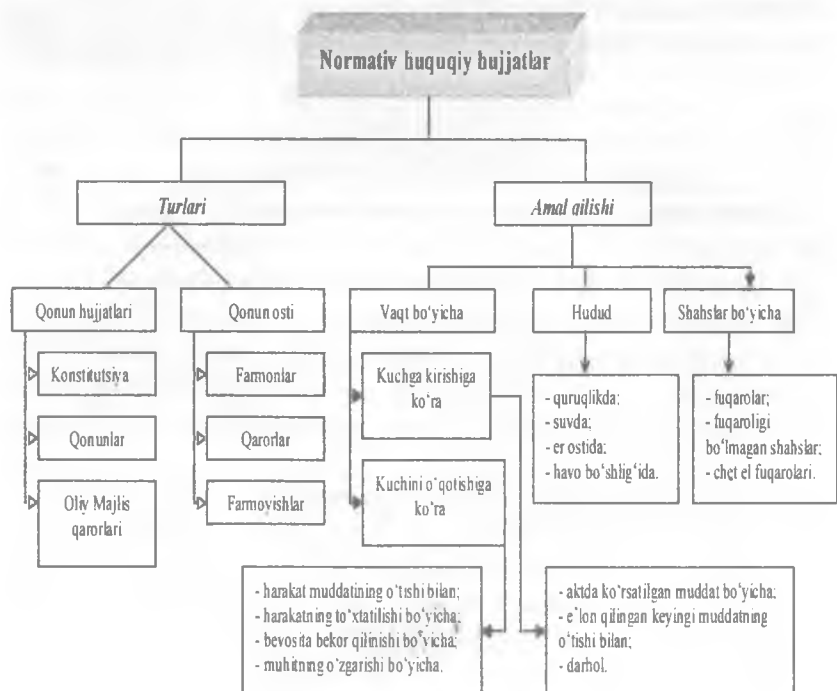
Sanksiya - huquq normasining huquqbuzarga nisbatan qo'llanilishi lozim bo'lgan davlat majburlov choralarini belgilaydigan tarkibiy qismi bo'lib, huquq normasini bajarmaganlik uchun davlat organlari qo'llaydigan majburlov chorasi hisoblanadi. Sanksiyaning turlari jarima, qamoq, ozodlikdan mahrum etish va boshqalar bo'lishi mumkin. Huquq normalariga amal qilmaslik huquqbuzarlik sifatida e'tirof etilib yuridik javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin.

Huquqbuzarlik qasd yoki ehtiyotsizlik ko'rinishida bo'ladigan, huquq qoidalariga rioya qilmaslik oqibatida jamiyat, davlat va fuqarolar manfaatlariga etkaziladigan moddiy va ma'naviy zarar yoki xavfli harakat va harakatsizlikdir. Huquqbuzarlik huquq va muomala layoqatiga ega sub'ekt tomonidan sodir etiladigan, huquq normasi talablariga zid keluvchi hamda shaxsga, mulkka, jamiyat

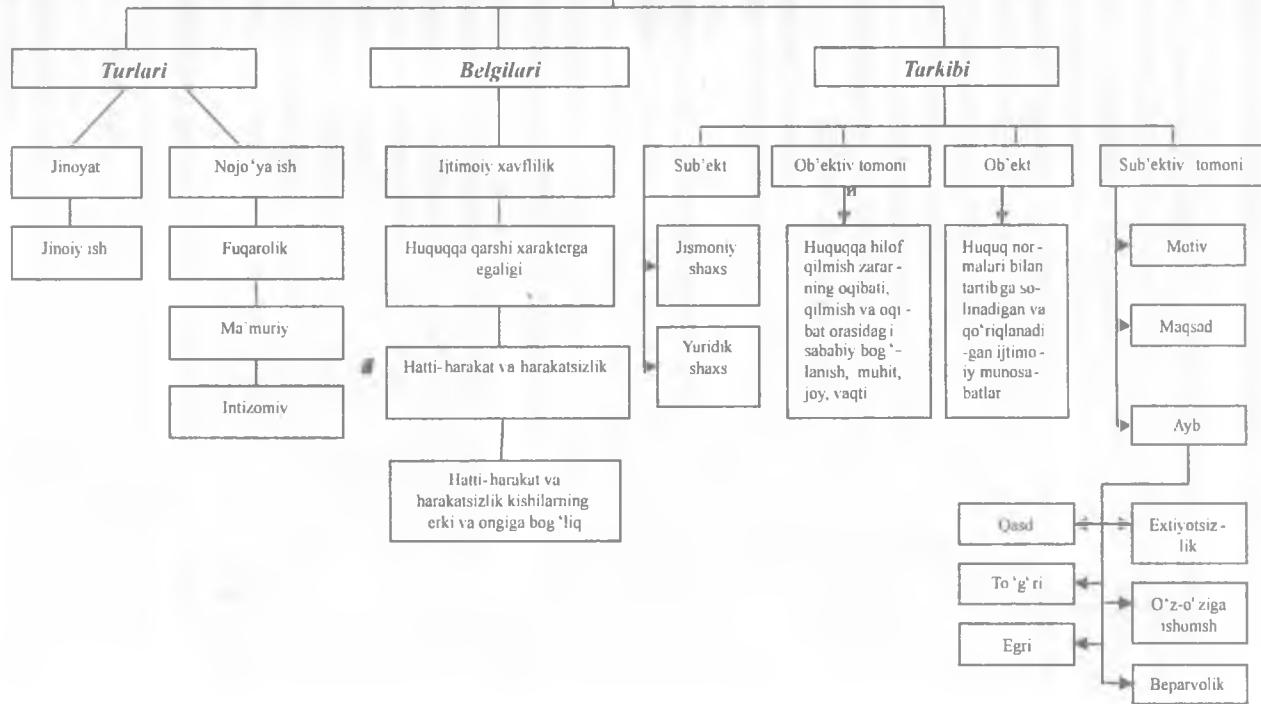
va davlat manfaatlariga ziyon keltiruvchi ijtimoiy xavfli qilmishdir. Huquqbuzarlik belgilari sifatida aybli, huquqqa xilof, jamiyat uchunchu ijtimoiy xavfli xarakterga ega, jazoga sazovor qilmishdir. Huquqbuzarlik yuridik fakt hisoblanib, ob'ekt, ob'ektiv tomon, sub'ekt hamda sub'ektiv tomon kabi unsurlardan tashkil topadi. Huquqbuzarlik sodir etgan sub'ektlarga nisbatan qonun hujjatlarida yuridik javobgarlik choralari nazarda tutilgan.

Yuridik javobgarlik bu huquqbuzarga nisbatan huquq normalarida nazarda tutilgan sanksiyalar asosida davlatning majburlov choralari qo'llashi bo'lib, bunday aybdor shaxslarga nisbatan muayyan huquqlardan mahrum etilgan holda choralari qo'llaniladi. Yuridik javobgarlik belgilari davlat majburlov choralari bilan bog'liqligi, sodir etilgan huquqbuzarlikdan so'ng qo'llanilishi, tegishli vakolatli organlar tomonidan prosessual qonun hujjatlari orqali amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi. Huquqbuzarlikning ijtimoiy xavfliligi, etkazilgan zarar miqdori, qonun hujjatlarida belgilangan holatlarni inobatga olgan holda intizomiy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy hamda jinoiy-huquqiy yuridik javobgarlik choralari qo'llanishi nazarda tutilgan.

Huquqbuzarlik

4§. Huquqiy munosabatlar. Huquqiy ong va madaniyat

Huquqiy munosabatlar bu - huquqning ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan real ta'siri bo'lib, uning ishtirokchilari tomonidan tegishli ravishda sub'ektiv huquq va majburiyatlar yuzaga keladi. Huquqiy munosabatlar bu huquqiy normalar yordamida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlardir. Huquqiy munosabat o'zaro sub'ektiv huquq va majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxslar ya'ni huquq sub'ektlari o'rtasidagi huquq normalari va muayyan yuridik faktlar asosidagi aloqadir. Bunday munosabatlarda kamida ikki tomon o'zaro huquqiy munosabatga kirishadi.

Davlat va huquq nazariyasi qoidalariga asosan huquqiy munosabatlarning quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1) huquqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir turi bo'lib, ijtimoiy sub'ektlar o'rtasidagi munosabatni huquq normalari asosida belgilaydi.

2) huquqiy munosabatlar huquq normalari asosida vujudga keladi;

3) huquqiy munosabatlar sub'ektiv huquqlar hamda majburiyatlar vositasida shaxslar o'rtasidagi aloqalardir;

4) huquqiy munosabat erkin, irodaviy munosabatlar bo'lib, uning paydo bo'lishi uchun ishtirokchilarning erki (irodasi) lozim bo'ladi.

5) huquqiy munosabatlar davlat tomonidan qo'riqlanadi va uning tarkibida davlat o'z majburlov kuchiga tayanadi va tartibga soladi.

Huquqiy normalar o'zgalarning vazifa va funksiyalarini huquqiy munosabatlar orqali amalga oshiradilar, huquqiy munosabatlarni tartibga solish bilan huquq amaliyotga tatbiq etiladi. Huquqiy munosabatlar bu uning sub'ektlari o'rtasidagi aloqa bo'lib, huquqiy normalarga asosan yuzaga keladi, sub'ektiv huquq va majburiyatlar uning asosiy mazmunini bildiradi.

Huquqiy munosabatlarning elementlariga quyidagilar kiradi:

1. huquq ob'ekti (ashyolar, munosabatlar);

2. huquq sub'ekti (yuridik va jismoniy shaxslar)

3. yuridik fakt (harakat va hodisalar)

Huquqiy munosabatlarning turkumlanishi turli xil asoslarga ko'ra amalga oshirilib, ularni quyidagi guruhlariga tasniflash mumkin.

a) huquqning tarmoq (soha)larga mansubligiga ko'ra (davlat (Konstitutsiyaviy) huquq, fuqarolik-huquqi, ma'muriy huquq);

b) huquqiy munosabat mazmunining xarakteriga asosan (umum-regulyativ, regulyativ, qo'riqlovchi huquqiy munosabatlar);

d) huquqiy munosabatlarning sub'ektlariga ko'ra (nisbiy, absolyut, umumiy);

e) huquqiy munosabatlardagi majburiyatlarning xarakteriga binoan (passiv va aktiv tipdagi huquqiy munosabatlar);

Huquqiy ong huquqning ajralmas tarkibiy qismi va uning bajarilishini ta'minlovchi vositadir. Huquq - kishilarning erki va ongi bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi. Huquqni yaratish jarayoni kishilarning ongli faoliyati bilan bog'liq (huquq ijodkorligi) yoki huquq ushbu faoliyatining natijasidir.

Huquqiy ong - jamiyatdagi huquqiy hodisalarga va huquqqa nisbatan kishilarning munosabatlarini ifoda etuvchi (bildiruvchi) qarashlar, tuyg'ular, mulohazalar va tasavvurlarning yig'indisidir. Huquqiy ong tushunchasi shu bilan cheklanmasdan, u o'z ichiga yana huquqiy idrok, huquqiy normalar talablarini his qilish, kishilar tomonidan o'zining xatti - harakatlarining huquqiy qoidalarga mos kelish kelmasligiga baho bera olish qobiliyatiga ega bo'lish kabi xususiyatlarni ham qamrab oladi.

Huquqiy ong o'ziga xos xususiyatlarga ko'ra, jamiyatda tutgan o'rniga ko'ra siyosiy ongdan farq qiladi. Demak, huquq va huquqiy ong birgalikda shakllanadi, ya'ni dialektik birlikda bo'ladi. Huquq va huquqiy ong ob'ektiv shart sharoitdan kelib chiqqan holda shakllanadi, bir-biri bilan o'zaro harakatda bo'ladi.

Jamiyatda yuksak huquqiy ongning shaklanishiga davlat, huquq, siyosat, madaniyat taraqqiyoti darajasi, siyosiy partiyalar, an'analar, milliy xususiyatlar va boshqa omillar ta'sir ko'rsatadi.

Huquqiy ong tuzilishiga ko'ra huquqiy g'oya va huquqiy psixologiyalardan tashkil topadi.

Huquqiy g'oya bu jamiyatning huquqiy qarashlari, g'oyalari, tasavvurlari va talablarning ilmiy tizimlashgan ifodasidir. Huquqiy g'oya huquq ijodkorligi va huquq ijrosi masalalarini o'z ichiga oladi. U g'oyaviy konsepsiya sifatida huquqning kelajakdagi rivojiga baho berishni, u yoki bu huquqiy aktlarni qabul qilishning

maqsad vazifalarini, asosiy huquq prinsiplarini, huquqiy tartibga solish mohiyatidan kelib chiqib, ularning mazmunini ifoda etadi.

Huquqiy psixologiya — alohida ijtimoiy guruhlar yoki butun jamiyatda stixiyali ravishda vujudga keladigan huquqiy tuyg'ular, hissiyotlar, qarashlar, fikrlar yig'indisidir. Huquqiy psixologiyaning shakllanishida ijtimoiy guruh yoki jamiyatning barcha a'zolari ishtirok etadilar. Huquq g'oyasi bilan huquq psixologiyasi o'zaro dialektik bog'liqdir. Huquqiy ongning tarkibi (strukturasi) da huquqiy ideologiya, g'oya asosiy va etakchi ahamiyat kasb etadi. Huquqiy psixologiya huquqiy ideologiya(g'oya)ni ta'minlab turuvchi muhim manbalardan hisoblanadi.

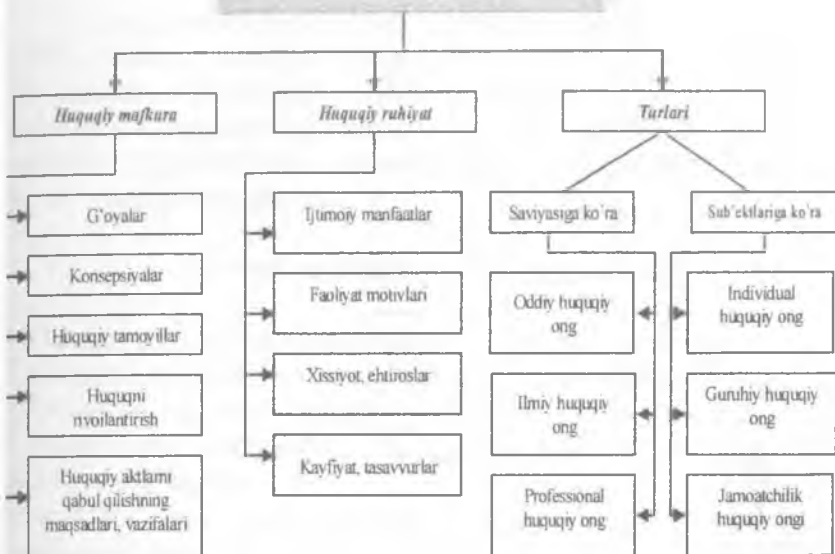
Huquqiy madaniyat tushunchasi huquqning rivojlanish darajasi, aholining huquq haqidagi tushunchasi (tasavvurlari), qonunchilikning ahvoli, huquqni tatbiq etish ishlarini tashkil etish, huquqning obro'yi va hokazolardan tashkil topadi.

Huquqiy madaniyat — bu kishilarning bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquqni hurmat qilishi va unga rioya etishidir. Jamiyatning huquqiy madaniyati aholi huquqiy ongining rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi, ya'ni u aholi tomonidan huquq haqidagi bilimlarning o'zlashtirilganligida namoyon bo'ladi.

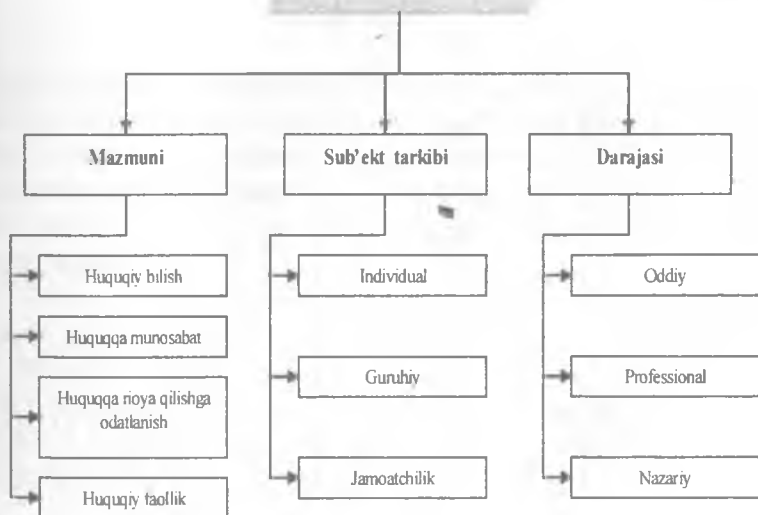
Huquqiy madaniyatning asosiy xususiyati shundaki, u nafaqat huquqni yoki uning tatbiq etilishini, balki u har bir shaxsning huquq haqidagi, qonun hujjatlari ijrosi haqidagi, davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyati haqidagi kompleks tasavvurlarini ham ifodalaydi. Huquqiy madaniyat huquqiy ong bilan bog'liq bo'lib, unga suyanadi, lekin u mustaqil kategoriya sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni o'zida nafaqat tegishli huquq normalarida qayd qilingan sosial-psixologik jarayonlarni, balki shaxslarning yuridik ahamiyatga ega bo'lgan xulqi, huquq ijodkori ko'rinishidagi faoliyati hamda uning natijalarini mujassamlashtiradi.

Xulosa sifatida aytish kerakki, huquqiy madaniyat - bu aholining, ayniqsa yoshlarning huquqiy bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquq qoidalarini hurmat qilishi hamda unga rioya qilishi demakdir.

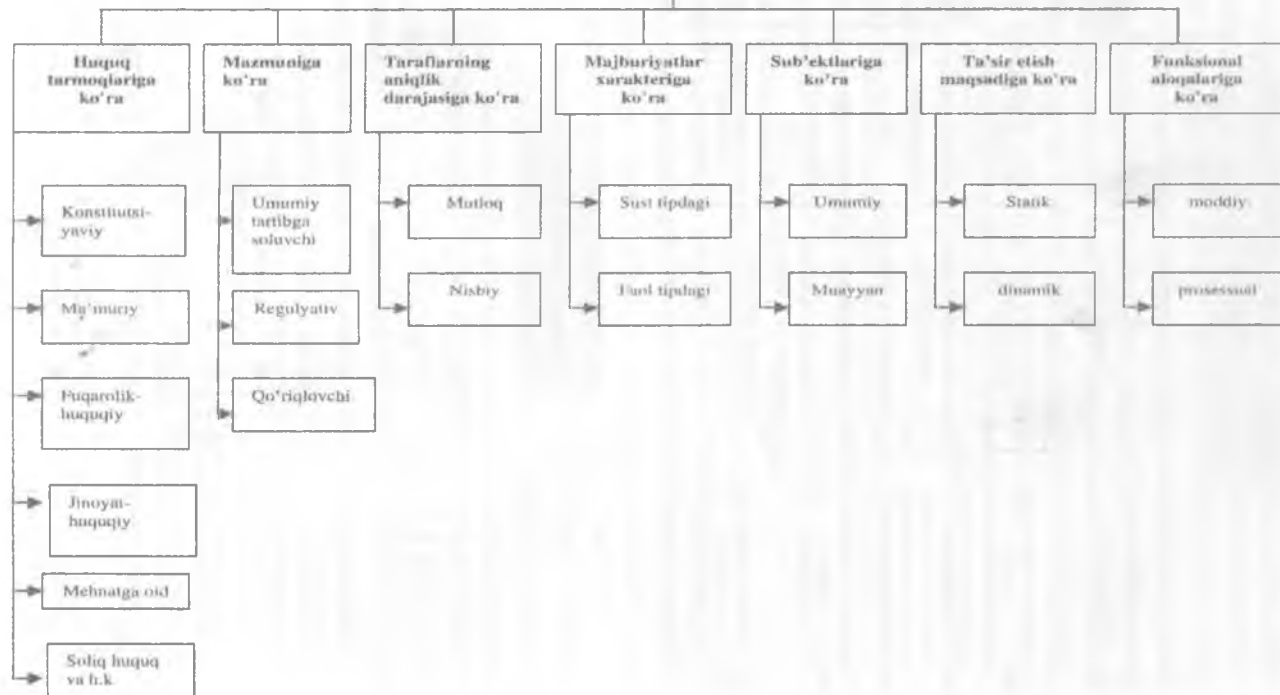
Huquqiy ong

Huquqiy madaniyat

Huquqiy munosabatlar (tasnifi)

Tayanch soʻz va iboralar

Huquq tushunchasi, ahloq tushunchasi va ularning oʻzaro nisbati. Huquq tizimi va sohalari. Huquqning belgilari va oʻziga xos jihatlari. Huquqning vazifalari. Huquqning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarning turlari va ularning mazmuni. Huquq normalari, gipoteza, dispozisiyavasanksiyatushunchalari. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Huquq tushunchasi va uning asosiy belgilarini ayting.
2. Huquqning tizimi, sohalari tushunchalarini izohlab bering.
3. Huquqning ijtimoiy ahamiyati, asosiy vazifalarini ayting.
4. Huquq normalari, gipoteza, dispozisiya, sanksiyatushunchalarini izohlab bering.
5. Huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishidagi asosiy omillarni tushuntiring.
6. Huquqning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarning turlari va asoschilarini ayting.

Test savollari

1) Prezident I.A. Karimovning "fanning vazifasi kelajagimizning shakl-shamoyilini yaratib berish, ertangi kunimizning yoʻnalishlarini, tabiiy qonuniyatlarini, uning qanday boʻlishini koʻrsatib berishdan iborat. Fan jamiyat taraqqiyotini oʻgʻa siljituvchi kuch, vosita boʻlmogʻi lozim", - degan oqilona taʼriflari qaysi asarida bayon etilgan?

A) "Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, Oʻzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yoʻllari va choralari" asarida.

Ⓐ "Biz kelajagimizni oʻz qoʻlimiz bilan quramiz" asarida. ✓

D) "Bizdan ozod va obod vatan qolsin" asarida.

E) "Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir" asarida.

2) Quyidagi qatorlarning qaysi birida faqat sohaviy yuridik fanlar keltirilgan?

A) sud tibbiyoti, kriminalistika, kriminologiya va sud psixiatriyasi.

B) fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, ma'muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqi.

D) sud psixiatriyasi, sud ballistikasi, sud buxgalteriyasi, ma'muriy faoliyat.

E) kriminalistika, huquqiy statistika, sud tibbiyoti, ommaviy huquq.

3) Davlat va huquq nazariyasining predmetini nima tashkil qiladi?

A) davlat va huquq tarixi va falsafasining qonuniyatlarini o'rganish.

B) davlat va huquqning paydo bo'lishi va rivojlanishining asosiy va umumiy qonuniyatlarini o'rganish.

D) o'z ichida butun davlat, jamiyat va shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish qonuniyatlarini o'rganish.

E) har xil shakldagi davlat va huquq munosabatlarini o'rganish.

4) Davlat funksiyalarini faoliyati doirasiga ko'ra turlarini ko'rsating:

A) siyosiy va amaliy tajriba funksiyasi.

B) ilmiy bashorat va dunyoqarash funksiyasi.

D) regulyativ va qo'riqlash funksiyasi.

E) ichki va tashqi funksiyasi.

5) Demokratik jamiyatni izohlang.

A) bu jamiyatda davlat manfaatlarini inson manfaatlaridan yuqori turadi.

B) bunday jamiyatda faqat ishchi va dehqonlarning huquqlari oliy qadriyat sifatida tan olinadi.

D) bunday jamiyatda iqtisodiy jihatdan hukmron shaxslarning manfaatlarini oliy qadriyat sifatida tan olinadi.

E) bu jamiyatda inson huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida tan olinadi hamda hokimiyat xalq tomonidan amalga oshiriladi.

6) Davlat tushunchasiga berilgan zamonaviy ta'rifni belgilang?

A) moliyaviy jihatdan hukmron bo'lgan hamda barcha fuqarolarga iqtisodiy jihatdan yordam beruvchi siyosiy tashkilot.

B) jamiyatda adolatni o'rnatuvchi, siyosiy arboblarni davlatni boshqarishda birlashtiruvchi murakkab siyosiy va yuridik tashkilot.

D) ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiq-lashtirib turuvchi, hamma uchun majburiy bo'lgan huquqiy normalar chiqaruvchi va majburlov apparatiga ega bo'lgan siyosiy tashkilotdir.

E) iqtisodiy jihatdan hukmron sinfning manfaatini himoya qiluvchi siyosiy partiyalar va boshqa tashkilotlarning yig'indisi.

7) Davlatning tashqi funksiyasini aniqlang?

A) boshqa davlatlar bilan madaniy tadbirlarni amalga oshirish.

B) mamlakat mudofaasi va xavfsizligi.

D) mamlakat mudofaasida davlatlar bilan hamdo'stlik aloqalarini o'rnatish.

E) barcha javoblar to'g'ri.

8) Davlatning tuzilishiga ko'ra qanday shakllari mavjud?

A) demokratik, g'ayridemokratik, avtoritar.

B) federativ, konfederativ, respublika.

D) unitar, federativ, avtoritar.

E) unitar, federativ, konfederativ.

9) Davlatning boshqaruv shaklini aniqlang?

A) monarxiya va imperiya.

B) monarxiya va respublika.

D) barcha javoblar to'g'ri.

E) federativ va parlamentar.

10) Davlatning unitar ta'rifini belgilang?

A) bu davlatlarning muayyan ittifoqi bo'lib, siyosiy, harbiy, iqtisodiy maqsadlar uchun shartnoma yoki bitim asosida tuziladi.

B) davlatning yagona tizimdagi hokimiyat va boshqarish organlari, yagona qonunchilik va fuqarolikning bo'lishi.

D) davlatlarning shartnoma va qonuniy tartibga solingan birlashuvini ta'sis etishga asoslangan ittifoqi.

E) barcha javoblar to'g'ri.

11) Hokimiyatning taqsimlanishini tushuntiring.

A) hokimiyatning Vazirlar Mahkamasi, prokuratura va sudlarga bo'linishi.

B) hokimiyat vakolatlarining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga taqsimlanishi.

D) hokimiyatning sudlov, tashqi ishlar vazirligi funksiyalariga taqsimlanishi.

E) hokimiyatni oliy va mahalliy organlarga taqsimlanishi.

12) O'zbekiston Respublikasida ijroiya hokimiyat organlari tizimiga qaysi organlar kiradi?

A) Prezident, sudlar, vazirliklar.

B) Oliy Majlis, Konstitutsiyaviy sud va prokuratura.

D) Prezident, Vazirlar Mahkamasi, hokimlar, o'zini o'zi boshqarish organlari.

E) Vazirlar Mahkamasi, hokimliklar va Qonunchilik palatasi Kengashi.

13) Quyidagilardan qaysi biri ijro etuvchi organlar tarkibiga kirmaydi?

A) Oliy Majlis.

B) shahar va tuman hokimliklari.

D) hukumat, vazirlik va davlat qo'mitalari.

E) mahalliy hokimiyat organlari.

14) Quyidagilardan axloq normalariga xos bo'lgan xususiyatlarni belgilang?

A) davlat tomonidan ishlab chiqiladi.

B) aholining belgilangan qatlami xohishi va istagini bildiradi.

D) faqat jismoniy shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi va jamoatchilik fikri kuchi bilan himoyalangani.

E) normativ- huquqiy hujjatlarda belgilanadi, umummajburiy ahamiyatga ega.

15) Quyidagilardan qaysi biri huquqning asosiy belgilari hisoblanmaydi?

- A) barcha uchun majburiyligi.
- B) davlat tomonidan ta'minlanganligi.
- D) jamoatchilik tomonidan himoya qilinishi.
- E) davlat tomonidan o'rnatilganligi.

16) Huquq normalarning ifodalanish shakliga ko'ra qanday turlari mavjud?

- A) yozma shakldagi va og'zaki shakldagi normalar.
- B) huquq, ahloq, odat, korporativ va boshqa normalar.
- D) favqulodda vujudga kelgan normalar va ahloq normalar.
- E) siyosiy, tashkiliy, etik, estetik va boshqa normalar.

17) Ta'minlanishi va o'rnatilishi usuliga ko'ra qanday normalar mavjud?

- A) huquq, axloq, odat, korporativ va boshqa normalar.
- B) favqulodda vujudga kelgan normalar va ahloq normalar.
- D) siyosiy, tashkiliy, etik, estetik va boshqa normalar.
- E) yozma va og'zaki shakldagi normalar.

18) Huquq prinsiplariga quyidagilardan qaysi biri kirmaydi?

- A) evristik prinsip.
- B) qonuniylik prinsipi.
- D) fuqarolarning qonun oldidatengligi prinsipi.
- E) insonparvarlik prinsipi.

19) Quyidagi belgilardan qaysi biri huquqqa xos emas?

- A) odatlanish kuchidan foydalanish.
- B) bajarilishining majburiyligi.
- D) davlat tomonidan o'rnatilganligi va kafolatlanganligi.
- E) normativligi.

20) Hozirgi zamonda huquq tushunchasini ifodalovchi qoidani belgilang.

A) mazmuni jamiyat hayotining iqtisodiy sharoitlari bilan belgilanadigan va hukmron sinflarning qonun darajasiga ko'tarilgan erki ifodasi.

B) yuridik normalar bilan tartibga solinuvchi odamlarning real xatti-harakati, Huquqiy munosabatlar tizimi.

D) davlat tomonidan o'rnatilgan yoki sanksiyalangan va uning majburlov kuchi bilan ta'minlangan umummajburiy xatti-harakat qoidalari tizimi.

E) kishilarning o'z huquq va majburiyatlariga bo'lgan ruhiy munosabati.

21) Huquq normalari - bular ...

A) jamoat tashkilotlari tomonidan o'rnatilgan va ularning a'zolari uchun majburiy bo'lgan xatti-harakat qoidalari.

B) kishilarning adolat to'g'risidagi tasavvurlariga mos keluvchi hatti-harakat qoidalari.

D) odat tusiga kirgan hatti-harakat qoidalari.

E) normativ aktlarda ifodalanadigan va davlat tomonidan kafolatlanadigan xatti-harakat qoidalari.

22) Huquqiy tarbiya bilan shug'ullanuvchi organlarni belgilang?

A) ommaviy axborot vositalari.

B) prokuratura organlari.

D) fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari.

E) barcha javoblar to'g'ri.

23) Huquqiy tarbiyani amalga oshirishning usullarni aniqlang?

A) ishontirish va majburlash.

B) rag'batlantirish va ogohlantirish.

D) ogohlantirish va majburlash.

E) barcha javoblar to'g'ri.

II Bo'lim. Mehnat huquqi asoslari

1-BOB. Mehnat huquqi tushunchasi, subektlari.

Mehnat shartnomasi

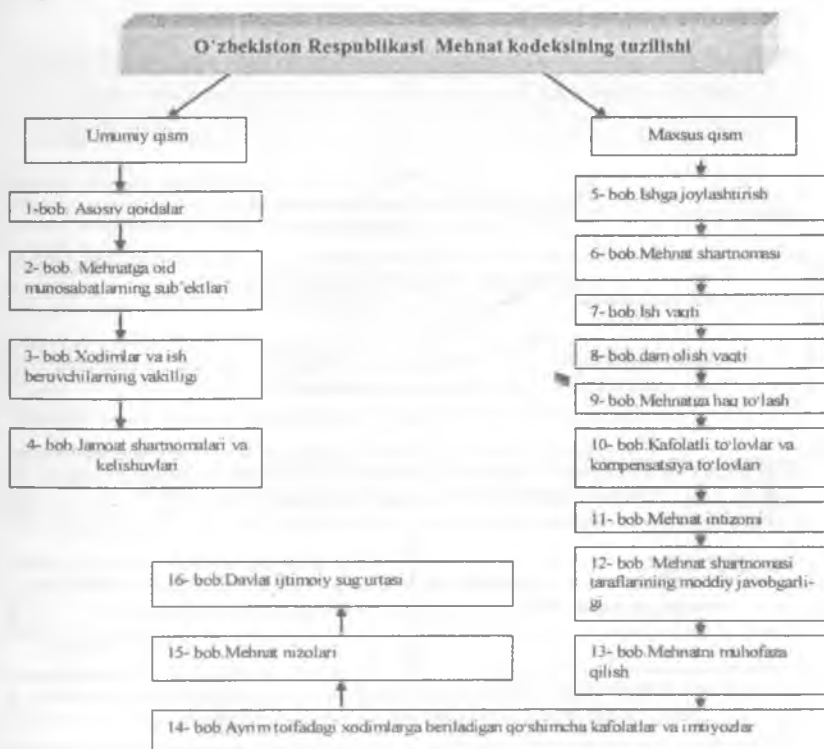
1§. Mehnat huquqi tushunchasi, subektlari

2§. Mehnat qilish huquqi

3§. Mehnat shartnomasi

1§. Mehnat huquqi tushunchasi, subektlari

Mehnat huquqi tushunchasi - mehnat munosabatlarining vujudga kelishi, amal qilishi va bekor bo'lishi tartibini belgilovchi, ish haqi, dam olish va mehnatni ijtimoiy himoyalash hamda mehnat nizolarini ko'rib chiqish, shuningdek mehnat munosabatlari bilan bog'liq boshqa munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohasidir.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi 1995 yil 21 dekabrda tasdiqlanib, 1996 yil 1 apreldan amalga kiritilgan. U ikki qism ya'ni umumiy va maxsus qism, 26 BOB, 294ta moddadan iborat.

Mehnat huquqi huquq tarmoqlari ichida katta ahamiyatga ega. Chunki u xodimlarni ishga qabul qilish, boshqa ishga o'tkazish va mehnat shartnomasini bekor qilish asoslarini, mehnatga haq to'lash, ishdagi yutuqlari uchun rag'batlantirish va mehnat intizomini buzganlik uchun qo'llaniladigan intizomiy jazo choralarini, mehnatni muhofaza qilish qoidalarini, yakka tartibdagi va jamoaga oid mehnat nizolarini ko'rib chiqish tartibini, mehnat shartnomasi taraflarining moddiy javobgarligini, mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini tekshirish va nazorat qilish qoidalarini belgilaydi. Mehnat huquqiy munosabatlari-bu mehnat jarayonida yuzaga keladigan, mehnat qonunchiligi bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlardan iboratdir. Mehnat huquqining manbalarini turli shakldagi normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi.

Mehnat huquqiy munosabatlarning ishtirokchilari mehnat huquqining sub'ektlari hisoblanadi

Xodimning asosiy mehnat huquqlari (16 –modda)

O'z mehnati uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqidan oz bo'lmagan miqdorda haq olish

Muddatlari chegarasi belgilangan ish vaqtini o'rnatish, bir qator kasblar va ishlar uchun ish kunini qisqartirish, har haftalik dam olish kunlari, bayram kunlari, shuningdek haq to'lanadigan yillik ta'tillar berish orqali ta'minlanadigan dam olish

Xavfsizlik va gigiena talablariga javob beradigan sharoitlarda mehnat qilish

Kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish

Kasaba uyushmalari hamda xodimlar va mehnat jamoalarining manfaatlarini ifoda etuvchi boshqa tashkilotlarga birtashish

Ish bilan bog'liq holda yoki sog'ligiga yoki mol-mulkiga etkazilgan zararimg o'rmini qoplash

Qariganda, mehnat qobiliyatini yo'qotganda, boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish

O'zining mehnat huquqlarini himoya qilish, shu jumladan sud orqali himoya qilish va malakali yuridik yordam olish

Jamoalarga doir mehnat nizolarida o'z manfaatlarini quvvatlash huquqiga egadir

Ish beruvchining asosiy huquqlari MK ning (17-moddasi)

Korxonani boshqarish va o'z vakolatlan doirasida mustaqil qarorlar qabul qilish

Qonun hujjatlariga muvofiq yakka tartibdagi mehnat shartnomalarini tuzish va bekor qilish

Mehnat shartnomasida shart qilib ko'rsatilgan ishni lozim darajada bajarishni xodimdan talab qilish

2§. Mehnat qilish huquqi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasida ifoda etilganidek: "Har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalaniish huquqiga egadir".

"Inson huquqlari Umumjahon deklarasiyasi"da ham mehnat qilish huquqi insonning eng muhim tabiiy huquqlaridan ekanligi tan olingan. Ushbu Deklarasiyaning 23-moddasida takidlanganidek: "Har bir inson mehnat qilish, ishni o'z erki bilan tanlab olish, mehnatning adolatli va qulay sharoitlari bo'lishi va ishsizlikdan muhofaza etilish huquqiga egadir"¹.

Ishga joylashtirish O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining maxsus qism 5-bobining 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71-moddalarida mustahkamlangan.

Mehnat kodeksining 57-moddasida ko'rsatilganidek, "Unumli va ijodiy mehnat qilishga bo'lgan o'z qobiliyatlarini tasarruf etish va qonun hujjatlari bilan ta'qiqlanmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanish har kimning mutloq huquqidir". Ixtiyoriy ravishda ish bilan band bo'lmaslik javobgarlikka tortishga asos bo'lmaydi.

Har kim ish beruvchiga bevosita murojaat qilish yoki mehnat organlarining bepul vositachiligi orqali ish joyini erkin tanlash huquqiga egadir.

Mehnat qilish huquqlari fuqarolar tomonidan amalga oshirishi paytida har qanday shakldagi kamsitish, noqonuniy imtiyozlar berish, fuqaro uchun noqulay bo'lgan shartlarda mehnat qilishga majbur etish qat'iyan man etiladi.

Mehnat kodeksining 58-moddasida belgilanganidek, mehnat qilish huquqini amalga oshirish davlat tomonidan kafolatlanadi.

Bular quyidagilardir:

- Ish bilan ta'minlash turi, shu jumladan turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligi;
- Ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g'ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan

¹ Qarang: Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi. -T.: "Adolat". 1992 y.

himoyalaniş, maqbul keladigan ish tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;

- Har kimga kasbga va ishga ega bo'lishda, mehnat qilish va ish bilan taminlanish shart-sharoitlarida, mehnatga haq olishda, xizmat pog'onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;

- Yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitish, mahalliy mehnat organlarida yoki bu organlarning yo'llanmasi bilan boshqa o'quv yurtlaridastipendiyato'lab malaka oshirish;

- Boshqa joydagi ishga qabul qilinganda moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensasiya to'lash;

- Haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi. Qonun hujjatlarida boshqa turdagi kafolatlar ham belgilab qo'yilishi mumkin.

Mehnat qilish huquqini amalga oshirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 58-moddasida nazarda tutilgan kafolatlar turli shakl va usullarda amalga oshiriladi. Xususan, aholini ishga joylashtirishga ko'maklashish O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tizimi tegishli organlari tomonidan amalga oshiriladi. (MK 59-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 60-moddasiga muvofiq: "O'n olti yoshdan boshlab to yoshga doir pensiyaga chiqish huquqini olishgacha bo'lgan yoshdagi, ishga va ish haqiga ega bo'lmagan, ish qidiruvchi shaxs sifatida mahalliy mehnat organida ro'yxatga olingan, mehnat qilishga kasb tayyorgarligi yoki qayta tayyorgarlikdan o'tishga tayyor, mehnatga qobiliyatli shaxs ishsiz deb e'tirof etiladi".

Ishga va ish haqiga ega bo'lmagan har qanday shaxs o'zi yashab turgan erdagi tuman (shahar) mehnat birjasiga ish so'rab murojaat qilishi mumkin. Bunda birinchi marta ish so'rab murojaat qilayotgan (avval hech qayerda ishlamagan) hamda qandaydir sabablarga ko'ra avvalgi ishidan, ish haqidan mahrum bo'lib qolgan shaxslar toifalari o'zaro farq qiladi.

Ishsiz deb e'tirof etilgan shaxs mehnat organi tomonidan o'ziga taklif etilgan va maqbul keladigan ishni rad etishga qoida bo'yicha haqli emas. Ish bilan taminlash davlat tomonidan ro'yxatga olinganidan boshlab 10-kun ichida taklif etilgan o'ziga maqbul ishni ikki marta rad etgan shaxslar ish qidirayotgan deb e'tirof etilmaydi va ishsiz maqomidan mahrum qilinadi. Bunday shaxslar taklif etilgan ishni rad etgan paytlaridan boshlab 30 kalendar kun o'tgachgina ishsiz sifatida qayta ro'yxatga olinishlari mumkin.

IZOH: 16 yoshga to'lmagan bolalari va qaramog'ida boshqa kishilar bo'lgan ishsizlarga nafaqa miqdori 10 % oshiriladi.

Davlat ishsiz shaxslarga quyidagilarni kafolatlaydi.

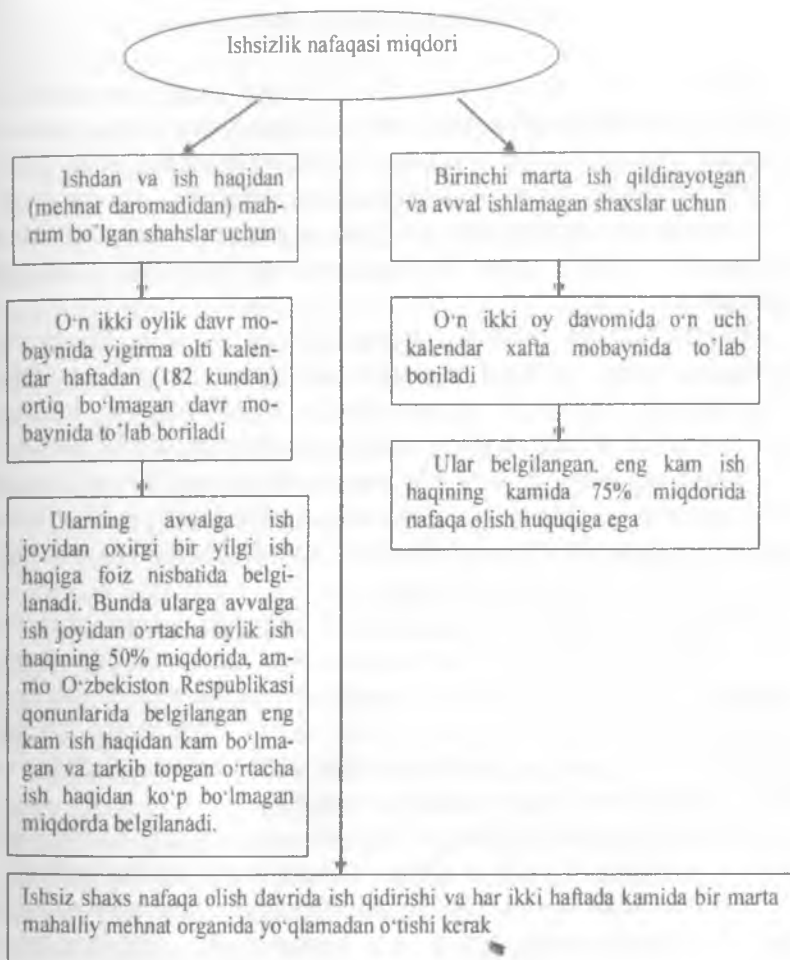
Ishsizlik nafaqasini to'lash

Mehnat organining yo'llanmasi bo'yicha kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash yoki malaka oshirish davrida stipendiya to'lanishi hamda shu davrni umumiy mehnat stajiga qo'shish

Ishsiz shaxsga qarmog'idagilarni hisobga olgan holda moddiy yordam berish

Haq to'lanadigan jamaot ishlariga qatnashish imkoniyati

Mehnat organining taklifiga binoan ishlash uchun ixtiyoriy ravishda boshqa erga ko'chish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash

Ish haqiga koeffitsiyentlar belgilangan joylarda yashovchi shaxslarga ishsizlik nafaqasi tegishli koeffitsiyentlar qo'llangani holda tayinlanadi.

Harbiy xizmatdan, ichki ishlar va milliy xavfsizlik idoralaridan bo'shatilgan shaxslar (muddatli harbiy xizmatchilar) ish bilan taminlash davlat xizmatiga murojaat qilganlarida qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan miqdorda ishsizlik nafaqasi tayinlanadi.

3§. Mehnat shartnomasi

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 72-moddasiga muvofiq, **mehnat shartnomasi** xodim bilan ish beruvchi o'rtasida muayyan mutaxassislik, malaka, lavozim buyicha ishni ichki mehnat tartibiga bo'ysungan holda taraflar kelishuvi, shuningdek, mehnat to'g'risidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan shartlar asosida haq evaziga bajarish haqidagi kelishuvdir.

Hujjatni uning boshqa turdagi kelishuvlardan farqlarini aniqlagan holda "Mehnat shartnomasi" sifatida to'g'ri tariflash mehnatga oid huquqiy munosabatlar bilan bog'liq barcha masalalarni hal etishga to'g'ri yondashuv uchun zamin hozirlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 75-moddasiga ko'ra, mehnat shartnomalari nomuayyan muddatga, besh yildan ortiq bo'lmagan muayyan muddatga yoki muayyan ishni bajarish vaqtiga mo'ljallab tuzilishi mumkin.

Mehnat shartnomasi (kontrakt) asosiy ish joyida doimiy ishlovchi (nomuayyan muddatga ishga qabul qilinadigan) xodimlar bilan ham, muddatli mehnat shartnomasi asosida (besh yilgacha muddatga, muayyan ishni bajarish vaqtiga) ishga qabul qilinadigan hamda o'rindoshlik bo'yicha ishlovchi xodimlar bilan ham kasanachilar va boshqalar bilan ham yozma shaklda tuziladi.

Mehnat shartnomasi kamida ikki nusxada tuziladi. Ular bir xil yuridik kuchga ega bo'ladi va saqlash uchun har bir tarafga beriladi.

Shartnomada (kontrakt)da tomonlarning manzillari ko'rsatiladi. Mehnat shartnomasi xodim va ish beruvchining imzolari bilan tasdiqlanib, u tuzilgan sana ko'rsatiladi. Korxonada, tashkilot, muassasa ishga qabul qilish huquqi berilgan mansabdor shaxs imzosini gerbli muhr bilan (bunday muhr yo'q bo'lsa, imzo haqiqiy va qonuniyligini tasdiqlovchi boshqa muhr bilan) tasdiqlaydi.

Xodimning talabiga ko'ra, mehnat shartnomasi (kontrakt) u biladigan tilda tuziladi. Bunday mehnat shartnomasi ham davlatning tilida tuzilgan mehnat shartnomasi (kontrakt) bilan bir xil kuchga ega bo'ladi. Xodim bilan tuzilgan mehnat shartnomasi

ishga qabul qilish to'g'risida buyruq chiqarish uchun asos bo'ladi. Buyruqning mazmuni tuzilgan mehnat shartnomasi mazmuniga aniq mos kelishi kerak.

Mehnat shartnomasining to'g'ri rasmiylashtirilishi mehnat nizolari vujudga kelishi xavfini kamaytiradi hamda har ikki tomon ish beruvchi va xodimning huquqlariga rioya etish imkoniyatini yaratadi.

Ishga qabul qilishda taraflarning kelishuviga ko'ra xodimning topshirilayotgan ishga layoqatliligini tekshirib ko'rish maqsadida dastlabki sinov muddati uch oydan oshib ketishi mumkin emas.

Dastlabki sinov natijasi qoniqarsiz bo'lsa, (ishga qabul qilishda dastlabki sinov muddati belgilangan hollarda), ish beruvchi xodim bilan tuzilgan mehnat shartnomasini xodimlarning korxonadagi vakillik organlarining roziligini olmasdan va ishdan bo'shatish nafaqasini to'lamasdan turib ham bekor qilishga haqli bo'ladi.

Dastlabki sinov muddati tugagunga qadar har bir taraf ikkinchi tarafni uch kun oldin yozma ravishda ogohlantirib, mehnat shartnomasini bekor qilishga haqlidir.

Agar dastlabki sinov muddati tugab xodim ishni davom ettirayotgan bo'lsa, u sinovdan o'tgan hisoblanadi.

Xodimning mehnat faoliyatini tasdiqlovchi asosiy hujjat mehnat daftarchasidir.

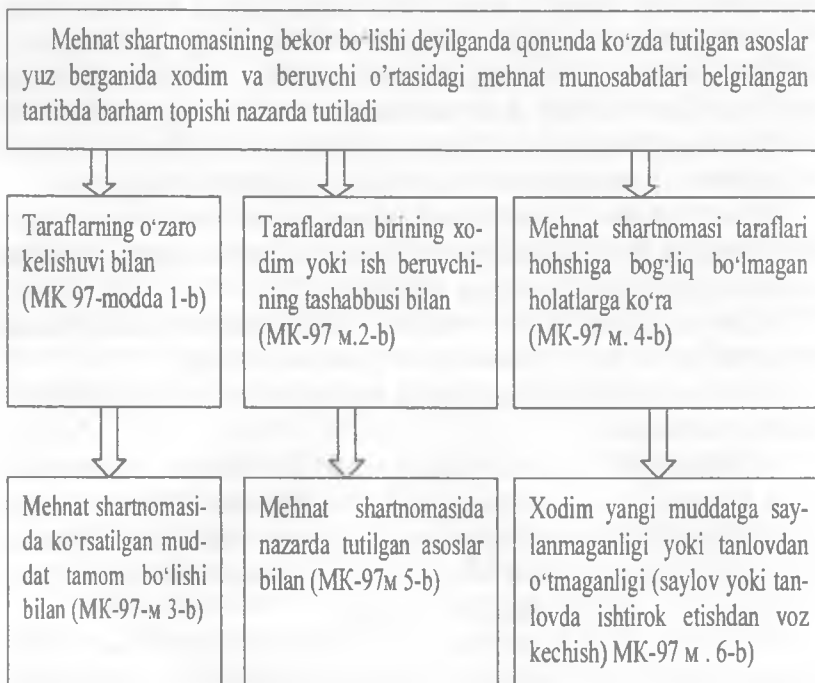
Amaldagi Mehnat kodeksiga binoan, ish beruvchi korxonada besh kundan ortiq ishlagan barcha xodimlarga mehnat daftarchasini yuritishi shart (o'rindoshlik asosida ishlovchilar bundan mustasno). Mehnat shartnomasini bekor qilish asoslari (sabablari) mehnat daftarchasiga yozilmaydi.

Mehnat qonunlari mehnat qilishning ixtiyoriyligi, kasb turi va ish joyini tanlashning erkinligi tamoyiliga asoslangani holda mehnat munosabatlarini bekor qilish mumkinligini ham nazarda tutadi. Mehnat shartnomasining bekor bo'lishi muayyan yuridik shart-sharoitlar tufayli xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi mehnat huquqiy aloqalariga barham berilishidan iborat.

Mehnat munosabatlarida xodimlar manfaatlarini ustuvor ravishda himoya qilish O'zbekiston Respublikasi mehnat qonunchiligining bozor munosabatlari sharoitidagi asosiy xususiyatlaridan sanaladi. Ana

shunga muvofiq ravishda xodimlarga istagan paytlarida muddatli yoki muddatsizligidan qati nazar, har qanday mehnat shartnomasini hech bir to'sqinliklarsiz bekor qilish imkoniyatiga ega bo'lganlari holda ish beruvchilar tomonidan mehnat shartnomasi qonunda maxsus nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lganida va belgilab qo'yilgan tartiblarga qat'iy rioya etilgani holdagina bekor qilinishi mumkin.

Mehnat shartnomasining bekor bo'lishi va uning asoslari

Tayanch soʻz va iboralar

Oʻzbekiston mehnat huquqi tushunchasi. Oʻzbekiston mehnat huquqining vazifalari. Mehnat huquqining subʻektlari tushunchasi. Mehnat huquqining asosiy tamoyillari. Mehnat huquqining manbalari. Ishga joylashtirish davlat siyosatining maqsadi. Mehnat shartnomasi tushunchasi va mazmuni. Mehnat shartnomasining shakli va muddatlari. Mehnat shartnomasini oʻzgartirish asoslari. Mehnat shartnomasini bekor qilish asoslari.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Mehnat huquqi tushunchasi.
2. Mehnat huquqining subʻektlari va ularning huquqiy holati.
3. Ishga joylashtirishda davlatning asosiy vazifalarini ayting.
4. Mehnat qonunchiligi borasida nimalarni bilasiz?
5. Mehnat shartnomasining mazmuni va uning vazifalari.
6. Xodimning tashabbusi bilan mehnat shartnomasini bekor qilish tartibi.
7. Qanday hollarda ish beruvchining tashabbusi bilan mehnat shartnomasi bekor qilinadi?
8. Xodimni qanday hollarda ish beruvchi ishdan chetlashtirishi mumkin?

2-BOB. Ish vaqti, dam olish vaqti, mehnatga haq to'lash hamda mehnat intizomini ta'minlash

1 §. *Ish vaqti*

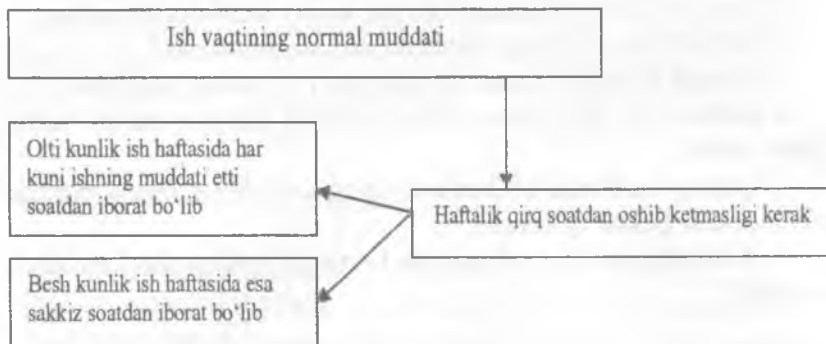
2 §. *Dam olish vaqti*

3 §. *Mehnatga haq to'lash*

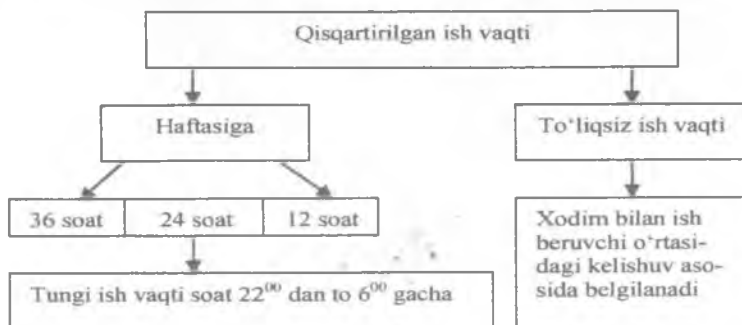
4 §. *Mehnat intizomi*

1§. Ish vaqti

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 114-moddasiga asosan xodim ish tartibi yoki grafigiga yoxud mehnat shartnomasi shartlariga muvofiq o'z mehnat vazifasini bajarishi lozim bo'lgan vaqt, ish vaqti hisoblanadi. Ushbu Kodeksning 115-moddasida ish vaqtining normal muddati ifodalangan.

Ish vaqtining qisqartirilgan muddati belgilanishi Mehnat kodeksining 116-moddasida belgilab qo'yilgan bo'lib, ular toifasiga quyidagilar kiritilgan:

Mehnat kodeksining 242-moddasiga muvofiq o'n olti yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan xodimlarga o'ttiz olti soatdan; o'n beshdan o'n olti yoshgacha bo'lgan xodimlarga (ta'til davrida ishlayotgan o'n to'rt dan o'n olti yoshgacha bo'lgan o'quvchilarga) yigirma to'rt soat va o'quv yili mobaynida o'qishdan bo'sh vaqtlarda ishlayotgan o'n to'rt dan o'n olti yoshgacha bo'lgan o'quvchilarga o'n ikki soatdan oshishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining 2009-yil 4 aprelida "Ishga qabul qilishning eng kichik yoshi to'g'risida" gi Konvensiyaning ratifikatsiya qilinishi (mazkur Konvensiya 1973 yil 26 iyulda Jenevada qabul qilingan) bolalar mehnatini muhofaza qilinishini yanada takomillashtirishga xizmat qildi.

Voyaga etmagan xodimlar kundalik ishining aniq muddati ichki mehnat tartibi qoidalari, ish smenasi jadvali yoki bevosita mehnat shartnomasida belgilab qo'yiladi. Lekin har qanday holda ham ish haftasining umumiy muddati qonun hujjatlarida shu toifadagi xodimlar uchun belgilangan ish vaqti normasidan oshib ketishi mumkin emas.

Noqulay mehnat sharoitlarida ishlayotgan xodimlar mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga o'ta zararli va o'ta og'ir mehnat sharoitida ishlayotgan xodimlar uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997yil 11 mart kuni qabul qilingan 133-sonli qarori (8-ilova) bilan ish vaqtining qisqartirilgan muddati nazarda tutilgan.

Mehnat kodeksining 118-moddasida alohida tusga ega bo'lgan ishlardagi xodimlar jumlasiga ishi yuqori darajadagi his-hayajon, aqliy zo'riqish, asab tangligi bilan bog'liq xodimlar kirishi belgilab qo'yilgan. Alohida tusga ega bo'lgan ishlardagi qisqartirilgan ish kuni belgilangan xodimlarning ro'yxati va ish kunining qisqartirilgan muddatining chegarasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 11 mart kuni qabul qilingan 133-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

Mehnat kodeksining 119-moddasiga asosan to'liqsiz ish vaqti - normal yoki qisqartirilgan ish vaqtining bir qismi bo'lib, uning muddati xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishuvga binoan

belgilanadi va ishlangan vaqti yoki ishlab chiqarilgan mahsulotiga mutanosib ravishda haq to'lanadi. To'liqsiz ish vaqti to'liqsiz ish kuni yoki to'liqsiz ish haftasini qamrab oladi. To'liqsiz ish vaqti xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Ish beruvchi ishlab chiqarish zarurati bo'lgan hollarda ham xodimning roziligisiz to'liqsiz ish vaqtini belgilashi mumkin emas. Xodimning ish rejimi bir vaqtning o'zida ham ish kunining va haftadagi ish kunining qisqarishini nazarda tutishi ham mumkin bo'lib, bu vaqt to'liqsiz ish vaqti deb hisoblanishi mumkin. Bu hollarda korxonada amalda bo'lgan ichki tartib qoidalari yoki grafik asosida belgilangan ish vaqti davomiyligi normalari ham kamayadi.

Ish vaqti rejimi deyilganda xodimlar uchun belgilangan ish vaqti muddatining muayyan kalendar davr (kundalik ish vaqtining, (smenaning) muddati, ishning boshlanish va tugash vaqti, ishdagi tanaffuslar vaqti, sutka davomidagi smenalar soni, ish kunlari hamda ishlanmaydigan kunlarning navbat bilan almashinishi xodimlarning smenadan smenaga o'tish tartibi) doirasidagi taqsimoti tushuniladi.

Smenali ishlanadigan korxonalarning qoidalarida ish smenalar soni, har smenadagi ishning (tushlik, tanaffusning) boshlanishi va tugashi vaqti belgilanadi. Smenali ishlanadigan korxonalar xodimlarining ish vaqtiga taalluqli barcha masalalarni ichki mehnat tartibi qoidalarida nazarda tutishning iloji bo'lmagan holda xodimlarning ish vaqti smenalar (ishlar) grafigi (jadvali) bilan ham belgilanishi mumkin. Jadval xodimlarni surunkasiga ikki smena mobaynida ishga jalb etishni nazarda tutmasligi zarur. Ishning tugashi bilan keyingi kuni (smenada ish boshlanishi o'rtasidagi kundalik dam olish vaqtining muddati o'n ikki soatdan kam bo'lishi mumkin emas.

Mehnat kodeksining 121-moddasiga muvofiq bayram (ishlanmaydigan) kunlari arafasida kundalik ish muddati barcha xodimlar uchun kamida bir soatga qisqartiriladi. Qonunning bu talabi qonunchilikka muvofiq faqatgina ishlanmaydigan kunlar deb e'lon qilingan bayram kunlariga nisbatangina qo'llaniladi.

Korxonalarda ish vaqti rejimi ichki mehnat tartibi qoidalarida va boshqa lokal hujjatlar bilan belgilanadi. Korxonalaridagi kun tartibi va

smenalar almashinuvi grafigi ish vaqti rejimini xarakterlovchi asosiy qoidalarandir.

Xodimni surunkasiga ikki smenada ishlatish ta'qiqlanadi. Qonun hujjatlarida, dam olish kunlari, bayram kunlari va tungi vaqtlarda ishga jalb etish yuzasidan muayyan cheklashlar belgilab qo'yilgan.

Ish vaqtidan tashqari ish vaqti deyilganda xodim uchun belgilangan kundalik ish muddatidan tashqari vaqtdagi ish tushuniladi. Ish vaqtidan tashqari ishlash xodimning roziligi bilan qo'llanilishi mumkin. Biroq, quyidagi xodimlar ish vaqtidan tashqari ishlashlariga yo'l qo'yilmaydi:

- 1) Ish smenasi muddati 12 soatdan iborat xodimlar.
- 2) O'ta zararli va o'ta og'ir ishlarda band bo'lgan xodimlar.
- 3) O'n sakkiz yoshga to'lmagan xodimlar.

Nogironlar, homiladorlar, o'n to'rt yoshga to'lmagan bolasi bor ayollar (o'n olti yoshga to'lmagan nogiron bolasi bor ayollar) faqat o'zlarining roziligi bilan va tibbiy tavsiyalar mavjud bo'lgan holdagina ish vaqtidan tashqari ishlashga (shuningdek, bayram va dam olish kunlari, tungi ishlarga) jalb etilishlari mumkin.

2 §. Dam olish vaqti

Mehnat kodeksining 126-moddasiga ko'ra dam olish vaqti deyilganda xodim mehnat vazifalarini bajarishdan holi bo'lgan va bundan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanishi mumkin bo'lgan vaqt tushuniladi.

Dam olish vaqtini xodim mehnat vazifalarini bajarishdan ozod etib qo'yiladigan boshqa vaqtlardan farqlovchi belgi uning ishdan holi bo'lgan vaqtdan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanishi mumkinligidir. Xuddi shu sababli xodim ishdan ozod etib qo'yilgan va mehnat vazifalarini bajarish, bilan band bo'lmagan (masalan, davlat va jamoat vazifalarini bajarish ta'lim olish, malaka oshirish va shu kabilar bilan bog'liq holda) boshqa davrlar dam olish vaqtiga kiritilmaydi, chunki xodim bunday davrlardagi vaqtini o'zi hohlaganidek tasarruf etish va undan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanish imkoniyatiga ega emas.

Ijtimoiy ta'tillar ham dam olish vaqtiga kiritilmaydi, negaki, ularning hammasi tamomila belgilab qo'yilgan maqsadga ega bo'ladi. Xodimga

bunday ta'tillar dam olish hamda ish qobiliyatini tiklash uchun emas, balki, masalan bolani parvarishlash uchun, o'qish uchun, darslik yozish bilan bog'liq ish uchun, nomzodlik yoki doktorlik dissertasiyasini yoqlash va shu kabi maqsadlar uchun beriladi.

Mehnat kodeksining 127-moddasiga ko'ra xodimga ish kuni davomida dam olish va ovqatlanish uchun tanaffus berilishi kerak, bu tanaffus ish vaqtiga kirmaydi.

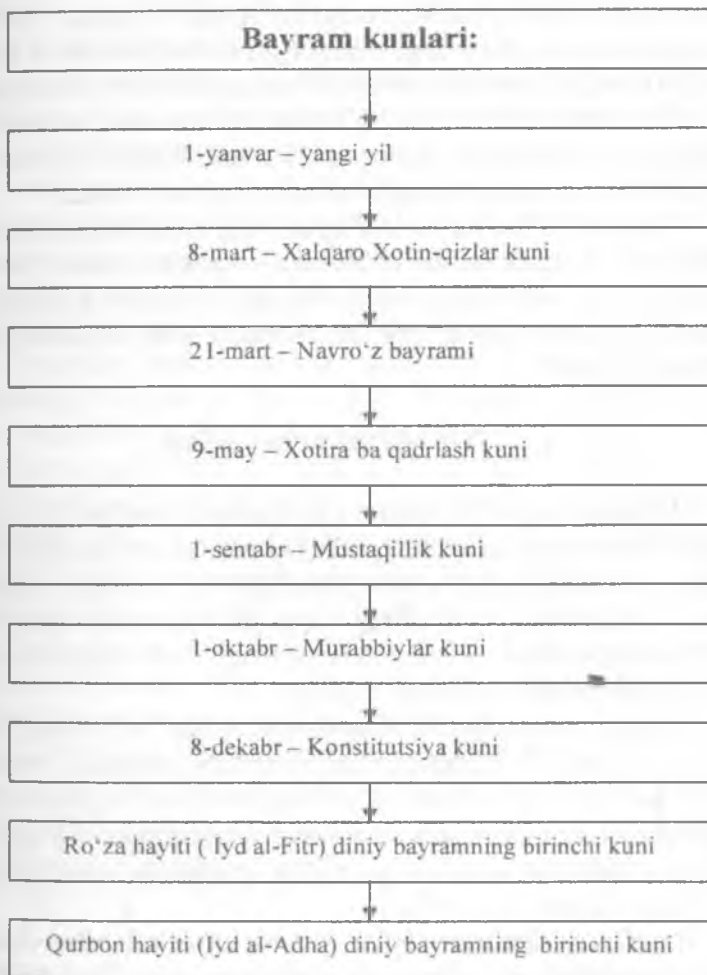
Kundalik dam olish vaqti (ish kunlari orasidagi dam olish vaqti) ning muddati o'n ikki soatdan kam bo'lishi mumkin emas.

Dam olish kuni (ya'ni ish haftalari, ish smenalari o'rtasidagi dam olish vaqti) besh kunlik ish haftasida ikki kun, olti kunlik ish haftasida esa bir kun miqdorida beriladi.

Xodimlarning dam olish kunlari ishga jalb etishga qoida tariqasida yo'l qo'yilmaydi. Alohida hollarda qonunlarda belgilangan cheklashlar hisobga olingan holda dam olish kunlari ishga jalb etishga yo'l qo'yilishi mumkin.

Bayram kunlari umumiy dam olish kunlari hisoblanadi va bu kuni alohida hollardan tashqari ishga jalb etish mumkin emas.

Mehnat ta'tili barcha xodimlarga, shu jumladan o'rindoshlik bo'yicha ishlayotgan xodimlarga dam olish va ish qobiliyatini tiklash uchun ish haqi saqlangan holda har yili beriladi.

Yillik mehnat ta'tilining eng kam muddati o'n besh ish kuni, ko'pi bilan esa qirq sakkiz ish kunidan oshib ketmasligi lozim.

Yillik asosiy ta'til birinchi ish yili uchun xodim kamida olti oy ishlaganidan keyin berilishi mumkin. Ayrim toifadagi xodimlar (homiladorlik va tug'ish ta'tiliga chiqayotgan ayollar, birinchi va ikkinchi guruh nogironlari, o'n sakkiz yoshga to'lmagan xodimlar va boshqalarga) olti oy o'tmasdan oldin mehnat ta'tili berilishi mumkin. Keyingi ish yillari uchun ta'til ish beruvchining xodimlar vakillik organi bilan kelishib tuzilgan ta'tillarni berish grafiga muvofiq ravishda beriladi.

Mehnat ta'tili har yili berilishi lozim. Agar ishlab chiqarish tusidagi sabablarga ko'ra xodimga joriy yilda ta'tilni to'liq berish imkoni bo'lmasa, u holda xodimning roziligi bilan ta'tilning o'n ikki ish kunidan ortiq qismi keyingi ish yiliga ko'chirilishi mumkin. Shu yil undan albatta foydalanishi lozim.

3 §. Mehnatga haq to'lash

Mehnatga haq to'lash butun bir tizimdan iborat bo'lib, mazkur tizim xodimning belgilangan ko'rsatkichga muvofiq o'lchangan holdagi sarflagan mehnati va unga muvofiq keladigan ish haqi hajmi o'rtasidagi o'zaro munosabatni o'rnatishni anglatadi. Ya'ni ish haqi tizimi mehnatning miqdori va mehnat uchun taqdirlash hajmi o'rtasidagi o'zaro munosabatni o'rnatish usulidir.

Mehnat qonunchiligida "mehnatga haq to'lash" va "ish haqi" degan atamalar ishlatiladi. Huquqiy nuqtai nazardan qaraganda "mehnatga haq to'lash" xodimga oldindan qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yilgan miqdorlarda haq olishni kafolatlovchi tizim hisoblanadi. "Ish haqi" esa xodim amalda bajargan ishining miqdori va sifatiga qarab beriladigan to'lov sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan shaxslarning asosiy kafolatlaridan biri bo'lgan mehnatga davlat tomonidan belgilangan eng kam miqdordan past haq to'lamaslik Mehnat kodeksining 155-moddasi bilan belgilab qo'yilgan.

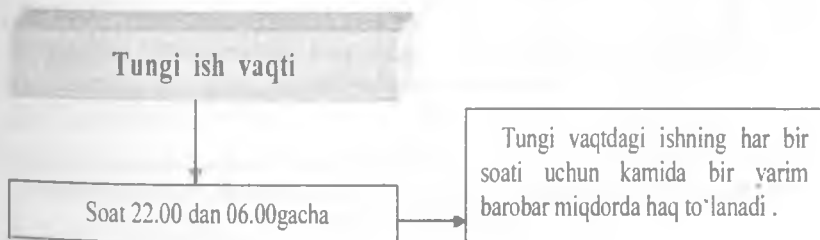
Mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Bunda taraflar mehnat haqining qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emasligi, uning eng ko'p miqdori biron bir tarzda cheklanmasligi to'g'risidagi qoidalar hamda jamoa shartnomalari va boshqa lokal hujjatlarda belgilab qo'yilgan mehnat haqi shakli va tizimlari, mukofotlar, qo'shimcha to'lovlar, ustamalar, rag'batlantirish tarzidagi to'lovlar to'g'risidagi qoidalarga rioya qiladilar.

Mehnat kodeksining 157-moddasida ish vaqtdan tashqari ishlar hamda dam olish kunlari va bayram kunlaridagi ishlar uchun haq to'lash mustahkamlab qo'yilgan.

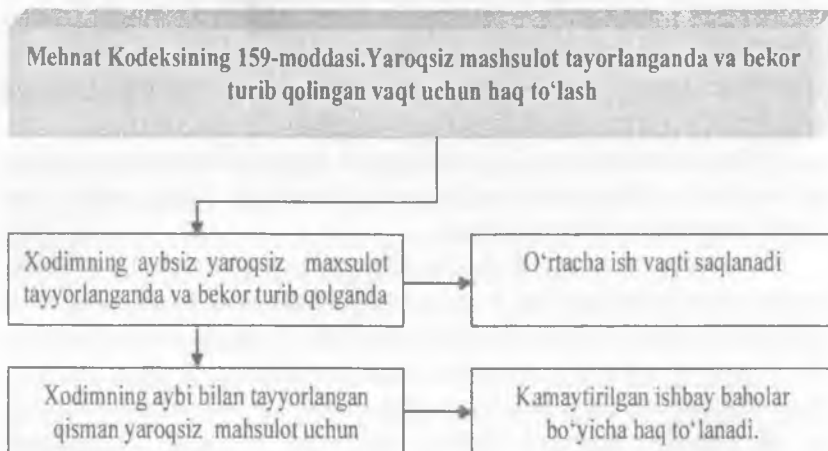
Ish vaqtdan tashqari ish deyilganda, mehnat qonunchiligi va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan hamda xodim ishlashi lozim bo'lgan ish vaqtining davomiyligidan tashqari vaqtdagi ish tushuniladi. Ish vaqtdan tashqari ishlashga faqat xodimning roziligi bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yiladi (ish vaqtdan tashqari ishlarning muddati va ish vaqtdan tashqari ishlarga jalb etish talablari O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 124,125-moddalarida berilgan).

Ish vaqtdan tashqari ishlar dam olish kunlari va bayram kunlaridagi ishlar uchun kamida ikki hissa miqdorida haq to'lanadi.

Xodimning iltimosiga ko'ra ish vaqtdan tashqari ish uchun belgilangan, ish vaqtdan tashqari bajarilgan ish soatlariga teng keladigan miqdorda dam olish berilishi ham mumkin (bunda ish vaqtdan tashqari ishlarning kompensatsiyaviy xarakteri namoyon bo'ladi). Buning ma'nosi shundan iboratki, ish beruvchi tomonidan xodimning ish vaqtdan tashqari ishlagan soatlari miqdoriga mutanosib ravishda dam olish kuni berilishi mumkin. Ish vaqtdan tashqari bajarilgan ish uchun boshqa dam olish kuni berilgan taqdirda, bunday ishlar uchun kamida bir hissa miqdorda mehnat haqi to'lanadi.

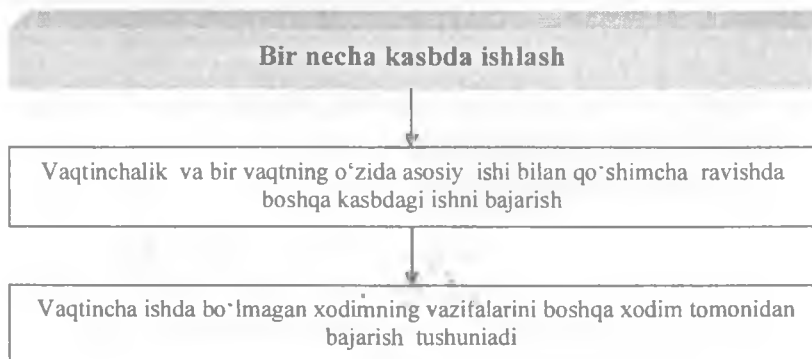

Mehnat kodeksining 158-moddasiga binoan tungi vaqtdagi ish ham normal sharoitlardan chetga chiqib bajarilgan ishlar qatoriga kiradi hamda mehnat qonunchiligida bunday ishlar uchun oshirilgan miqdorlarda haq to'lash nazarda tutiladi.

Bunday baholar jamoa shartnomasida belgilab qo'yiladi, agar u tuzilmagan bo'lsa, ish beruvchi tomonidan kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi bilan kelishib belgilanadi. Xodimning aybi bilan tayyorlangan to'liq yaroqsiz mahsulot va bekor turib qolgan vaqt uchun haq to'lanmaydi.

Mehnat kodeksining 160-moddasi turli malakadagi ishni bajarganlik, bir necha kasbda ishlaganlik, xizmat ko'rsatish darajasining kengayganligi, bajariladigan ishlar hajmining ortgan-

ligi, o'zining asosiy ishi bilan bir qatorda ishda vaqtincha bo'lmagan xodimlarning vazifalarini bajarganlik, o'rindoshlik asosida ish bajarganlik uchun haq to'lashni tartibga solishga qaratilgan qoidalar belgilangan.

Korxonalar mustaqil ravishda bir necha kasbda ishlaganlik yoki xizmat doirasi kengayganligi uchun ustamalar miqdorini xodimlar bilan kelishuvga binoan belgilashi lozim. Agar korxonada jamoa shartnomasi tuzilgan bo'lsa, ularda bir necha kasbda ishlaganlik yoki xizmat doirasining kengayganligi uchun xodimga belgilangan miqdorda ustama to'lanishi nazarda tutilishi lozim. Korxonada bunday ichki me'yoriy hujjatlar bo'lmagan taqdirda, bir necha kasbda ishlaganlik uchun ustamalar korxonada rahbarining farmoyishi asosida amalga oshirilishi mumkin.

Mehnat kodeksining 161-moddasida mehnatga haq to'lash muddatlari ifodalangan bo'lib, ushbu moddaga muvofiq mehnatga haq to'lash muddatlari jamoa shartnomasi yoki boshqa lokal normativ hujjatlarda belgilanadi va har yarim oyda bir martadan kam bo'lishi mumkin emas. Haq to'lanadigan kun dam olish yoki bayram kuniga to'g'ri kelib qolsa, mehnat haqi shu kun arafasida to'lanadi. Xodimlarning ayrim toifalari uchun alohida hollarda O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ish haqi to'lashning boshqa muddatlari belgilab qo'yilishi mumkin. Jamoa shartnomasida ish beruvchining aybi bilan xodimga haq to'lash belgilangan muddatlarga nisbatan kechikkanligi uchun javobgarlik nazarda tutilishi mumkin.

Ish beruvchi bilan kasaba uyushmasi o'rtasidagi kelishuvga muvofiq ish haqini to'lashning aniq muddatlari belgilanadi va jamoa shartnomasida mustahkamlab qo'yiladi. Korxonada, tashkilot va muassasaning lokal normativ hujjatlarda ish haqining bir qismi avans (bo'nak)ni har oyning 15-20 kunlari va ish haqining ikkinchi qismini keyingi oyning 1-5 kunlari berish belgilab qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 163-moddasida ish haqi xodimlarga ular ishlayotgan joyda to'lanadi deb belgilab qo'yilgan. Xodimning yozma arizasiga binoan buxgalteriya ish haqini bankdagi uning hisob raqamiga o'tkazishga majbur. Pulni ko'chirish harakatlari ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining

164-moddasiga asosan quyidagi hollarda xodimning roziligidan qat'i nazar mehnat haqidan majburiy ushlab qolinadi.

1.O'zbekiston Respublikasida belgilangan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarini undirish uchun;

2.Sud qarori va boshqa ijro hujjatlarini ijro etish uchun;

3.Ish haqi hisobiga berilgan avansni ushlab qolish uchun xo'jalik ehtiyojlariga, xizmat safarlariga yoki boshqa joydagi ishga o'tganligi munosabati bilan berilgan bo'lib sarf qilinmay qolgan va o'z vaqtida qaytarilmagan avansni ushlab qolish uchun hamda hisob-kitobdagi xatolar natijasida ortiqcha to'langan summani qaytarib olish uchun. Bunday hollarda ish beruvchi avansni qaytarish yoki qarzni to'lash uchun belgilangan muddat tamom bo'lgan kundan yoxud haq to'lash noto'g'ri hisoblab chiqarilgan kundan boshlab bir oydan kechiktirmay avans yoki qarzni ushlab qolish haqida farmoyish berishga haqli. Agar bu muddat o'tib ketgan bo'lsa yoki xodim xo'jalik ehtiyojlariga, xizmat safarlariga yoxud boshqa joydagi ishga o'tganligi munosabati bilan berilgan avansning ushlab qolinishi asossiz yoki miqdori noto'g'ri deb hisoblansa, u holda qarz sud tartibida undiriladi.

4.Xodim ta'til olib bo'lgan ish yili tugamasdan turib mehnat shartnomasi bekor qilinganda, ta'tilda ishlanmagan davrga tegishli kunlar uchun haq mehnat shartnomasi mehnat kodeksining 89-moddasining to'rtinchi qismi, 100-moddasi ikkinchi qismining 1 va 2- bandlarida ko'rsatilgan asoslarga ko'ra; (agar xodim, o'qishga kirganligi yoki pensiyaga chiqqanligi munosabati bilan shartnoma bekor qilingan bo'lsa ushlab qolinmaydi);

5.Xodim tomonidan ish beruvchiga etkazilgan zararni qoplash uchun, agar etkazilgan zararning miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lmasa;

6.Mehnat kodeksining 181-moddasi birinchi kismi 2-bandida nazarda tutilgan jarimani undirish uchun. Ish haqini har gal to'lash vaqtida ushlab qolinadigan haqning umumiy miqdori xodimga tegishli bo'lgan mehnat haqining 50% dan ortib ketmasligi lozim.

4 §. Mehnat intizomi

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining XI bobini 174-moddasidan 184-moddalarigacha mehnat intizomi mustahkamlab qo'yilgan.

Korxonalarda mehnat intizomiga oid barcha asosiy talablar ichki mehnat tartibi qoidalarida ko'zda tutiladi. Hozirgi paytda mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalar, tashkilotlar uchun namunaviy ichki mehnat tartib qoidalari ishlab chiqilgan bo'lib, har bir korxonalarining asosida o'z ichki mehnat tartibi qoidalarini ishlab chiqishlari zarur bo'ladi. Korxonalar ichki mehnat tartib qoidalariga muvofiq korxonalar ichki kun tartibi ishlab chiqiladi va unda ishning boshlanishi, tanaffuslar, ishning tamom bo'lishi, dam olish kunlari belgilanadi.

Mehnatar kodeksining 176-moddasida xodimning quyidagi burchlari belgilab qo'yilgan.

Xodim o'z mehnat vazifalarini halol vijdonan bajarishi, mehnat intizomiga rioya qilishi, ish beruvchining qonuniy farmoyishlarini o'z vaqtida va aniq bajarishi, texnologiya intizomiga, mehnat muhofazasi texnika xavfsizligi va ishlab chiqarish sanitariyasi talablariga rioya qilishi, ish beruvchining mol-mulkini avaylab asrashi shart. O'zbekiston Respublikasining 2008 yil 8 apreldagi Bolalar mehnatining og'ir shakllarini taqiqlash va yo'q qilishga doir shoshilinch choralar to'g'risidagi Jeneva Konvensiyasini ratifikatsiya qilinishi yosh hodimlarning mehnatini muhofaza qilishni tartibga soldi.

Shuningdek, xodim o'z mehnat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda uni hayoti, sog'lig'iga etkazilgan zararning o'zini qoplash bo'yicha ish beruvchining o'z fuqarolik javobgarligi O'zbekiston Respublikasining 2009 yil 16 apreldagi "Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida" gi Qonunda belgilangan shartlar asosida va tartibda ta'minlanadi. Mehnat kodeksining 181-moddasida intizomiy nojo'ya harakat sodir etgan xodimga nisbatan quyidagi jazo choralari qo'llanishi mumkin.

1. Hayfsan;

2. O'rtacha oylik ish haqining 30 % dan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima, ichki mehnat tartibi qoidalarida 50% dan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish mumkin;

3. Mehnat shartnomasini bekor qilish (100-moddaning 2-qismi 3 va 4-bandlari).

Intizomiy jazoni qo'llash tartibi Mehnat kodeksining 182-moddasida ko'rsatilgan. Unga ko'ra: intizomiy jazolar ishga qabul qilish huquqi berilgan shaxslar (organlar) tomonidan qo'llaniladi.

Intizomiy jazo qo'llanilishidan avval xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati talab qilinishi lozim. Xodimning tushuntirish xati berishdan bosh tortishi uning ilgari sodir qilgan nojo'ya xatti-harakati uchun jazo qo'llanilishiga to'siq bo'la olmaydi.

Intizomiy jazoni qo'llashda sodir etilgan nojo'ya xatti-harakatning qay darajada og'ir ekanligi, shu xatti-harakat sodir etilgan vaziyat xodimning oldingi ishi va xulq-atvori hisobga olinadi. Har bir nojo'ya xatti-harakati uchun faqat bitta intizomiy jazo qo'llanilishi mumkin.

Intizomiy jazo bevosita nojo'ya xatti-harakat aniqlangandan keyin, ammo bu xatti-harakat aniqlangandan boshlab, xodimning kasal yoki ta'tilda bo'lgan vaqtini hisobga olmasdan uzog'i bilan bir oy ichida qo'llaniladi.

Xodimga qo'llanilgan intizomiy jazo bir yil davomida amal qiladi va shu muddat ichida xodim boshqa intizomiy nojo'ya harakat sodir etmasa u jazoga tortilmagan hisoblanadi.

Intizomiy jazo ish beruvchi tashabbusiga ko'ra jazoga tortilgan xodim iltimosiga ko'ra mehnat jamoasi yosh xodimning bevosita rahbari iltimosiga ko'ra bir yil o'tmasdan oldin ham olib tashlanishi mumkin. Bu haqida korxonada ish beruvchisining buyrug'i chiqarilishi lozim.

O'z navbatida ish beruvchi ham korxonada mehnat intizomini ta'minlash mehnatni samarali tashkil etish uchun muayyan majburiyatlarni bajarishi mumkin. Mehnat kodeksining 177-moddasida ish beruvchining quyidagi majburiyatlari qayd etilgan. "Ish beruvchi xodimlar mehnatini tashkil qilishi, qonun va boshqa normativ hujjatlarda, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat sharoitlarini yaratib berishi, mehnat va ishlab chiqarish intizomini ta'minlashi, mehnat muhofazasi qoidalariga rioya etishi, xodimning ehtiyoj va talablariga e'tibor bilan qarashi, ularning mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilab borishi, ushbu kodeksga muvofiq jamoa shartnomalarini tuzishi shart. Ish beruvchi xodim-

dan uning mehnat vazifalari doirasiga kirmaydigan ishlarni bajarishni, qonunga xilof yoki xodim va boshqa shaxslarning hayoti va sog'ligi uchun xavf tug'diruvchi, ularning sha'ni va qadr-qimmatini kamsituvchi harakatlar qilishni talab etishga haqli emas".

Xodimlar mehnat sohasida davlat va jamiyat oldidagi alohida xizmatlari uchun davlat mukofotlari (orden va medallar, faxriy unvonlar va boshqalar) ga taqdim etilishlari mumkin.

Ish haqi, mukofotlar, qo'shimcha to'lovlar ustama haq tizimida nazarda tutilgan boshqa to'lovlar rag'batlantirish sanalmaydi.

Intizomiy jazo amal qilib turgan muddat mobaynida xodimga nisbatan rag'batlantirish choralari qo'llanilishi mumkin emasligi belgilangan.

Intizomiy nojo'ya harakat va intizomiy javobgarlik Mehnat kodeksida, boshqa qonun hujjatlarida belgilangan.

Tayanch so'z va iboralar

Me'yoriy ish vaqti, qisqartirilgan ish vaqti, to'liqsiz ish vaqti. Ish vaqtdan tashqari bajariladigan ishlar va uni huquqiy jihatdan tartibga solish. Dam olish vaqtining turlari. Mehnatga haq to'lash tartibi. Mehnatning kafolatlanishi. Mehnat haqining eng kam miqdori. Mehnatga haq to'lash muddatlari. To'lov kompensatsiyasi. Korxonalarda mehnat intizomini tartibga solishda intizom to'g'risidagi ustav va nizomlarning ahamiyati.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ish vaqti tartibi va uni hisobga olishni tushuntirib bering.
2. Dam olish kunlarida va bayram kunlarida ishga jalb etish asoslarini ayting.
3. Ta'tillarni berish tartibini tushuntirib bering.
4. Ta'tildan chaqirib olish va ish haqi saqlanmagan holda beriladigan ta'tillarni izohlang.
5. Intizomiy jazo turlari, qo'llanish tartibi va amal qilish muddatlarini ayting.

3-BOB. Mehnat shartnomasi taraflarining moddiy javobgarligi. Mehnat nizolari

1 §. Moddiy javobgarlik tushunchasi

2 §. Mehnat nizolari va ularni ko'rish tartibi

3 §. Mehnat nizosini hal qilib berishni so'rab sudga murojaat etish muddati

1 §. Moddiy javobgarlik tushunchasi

Moddiy javobgarlik deyilganda xodimning aybi, huquqqa xilof xatti-harakat sodir etishi natijasida korxonaga, muassasa, tashkilotga etkazilgan zararni to'la yoki qisman qoplashdan iborat vazifasi tushuniladi.

Korxonaga zarar etkazganlik uchun ishchi va xizmatchilarni moddiy javobgarlikka tortish yuridik javobgarlikning alohida turi hisoblanadi.

Moddiy javobgarlikning mazkur turi moddiy javobgarlikning boshqa turlaridan shu jihati bilan farq qiladiki, u

- birinchidan, korxonaga mol-mulkinga to'la saqlanishini ta'minlashga va xo'jasizlik hollarining oldini olishga;
- ikkinchidan, mehnat intizomini mustahkamlashga;
- uchinchidan, ishchi va xizmatchilarning ish haqini haddan ziyod ko'p va g'ayriqonuniy ravishda ushlab qolishdan muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan.

Moddiy javobgarlikning ikki turi mavjud:

1. Cheklangan moddiy javobgarlik. Bunda xodimlar o'z mehnat vazifalarini bajarish chog'ida korxonaga, muassasa, tashkilotga mulkiy zarar etkazganliklari uchun etkazilgan haqiqiy zarar miqdorida, ammo oylik ish haqlaridan oshmaydigan miqdorda moddiy javobgar bo'ladilar (qonunlarda moddiy javobgarlikning boshqa miqdori ko'zda tutilgan hollar bundan mustasno).

Ma'muriy xodimlar, agar ortiqcha pul to'langanligi, moddiy yoki pul qiymatliklari hisobini yuritish va saqlash noto'g'ri uyushtirilganligi, bekor turib qolish hollarida, moddiy yoki pul qiymatliklari o'g'irlanishi, yo'q qilib yuborilishi yoki buzilishiga yo'l qo'ymaslik uchun zarur choralar ko'rilmagan bo'lsa, ular

etkazilgan zarar miqdorida, lekin o'z o'rtacha oylik ish haqidan oshmaydigan miqdorda moddiy javobgar bo'ladilar.

2. To'la moddiy javobgarlik xodimning o'zi etkazgan zararni to'la hajmda qoplashdan iborat majburiyatidir. Bunda ish haqi miqdori hisobga olinmaydi. Quyidagi hollarda to'la miqdorda moddiy javobgarlik nazarda tutiladi:

- xodimning xatti-harakati bilan etkazilgan zararda jinoyat alomat-lari bo'lgan taqdirda. Bunday alomatlar sud orqali aniqlanadi;
- mehnat vazifalarini bajarayotganda etkazilgan zarar uchun qonunlarga muvofiq xodimga to'la moddiy javobgarlik yuklangan taqdirda;
- mehnat vazifalarini bajarmayotgan paytda zarar etkazilgan taqdirda;
- xodim tegishli mulkni va boshqa qimmatliklarni bir gallik ishonch qog'ozi yoki bir gallik hujjatlarga asosan o'z hisobiga olgan taqdirda;
- foydalanish uchun berilgan materiallar, buyumlar, asboblari, o'lchov priborlari, maxsus kiyim-bosh buyumlariga kamomad bo'lishi, qasddan yo'q qilinishi yoki qasddan buzilishi sababli zarar keltirilgan taqdirda;

zarar mast holda bo'lgan xodim tomonidan etkazilgan taqdirda;

- xodim to'la moddiy javobgarlikni o'z zimmasiga olishi to'g'risida u bilan tuzilgan yozma shartnoma asosida belgilangan taqdirda (18 yoshga to'lmagan shaxslar bilan bunday shartnoma tuzish ta'qiqlanadi).

Yozma shartnoma bo'yicha to'la moddiy javobgarlik shaxsiy va jamoaviy moddiy javobgarlikka bo'linadi.

O'ziga topshirilgan qimmatliklarni saqlash, qayta ishlash, berish, tashish bilan bevosita bog'liq lavozimni egallagan yoki ishlarni bajarayotgan xodim bilan to'la javobgarlik to'g'risida shartnoma tuzilishi mumkin.

Moddiy zarar etkazilgan xodim etkazilgan zararni o'z ixtiyori bilan to'la yoki qisman qoplashi mumkin. O'rtacha oylik ish haqidan oshmaydigan miqdordagi zarar xodimning yozma ravishdagi roziligi bo'lgan taqdirda ma'muriyat chiqargan farmoyish asosida ish haqidan undirib olinadi.

Ma'muriyatning farmoyishi xodim zarar etkazganligi aniqlangan kundan boshlab ikki haftadan kechikmay chiqarilishi va bu haqida xodimga ma'lum qilingan kundan boshlab bir haftadan keyin ijro

etilishi lozim. Agarda xodim ish haqidan ushlab qolishga yoki uning miqdoridan norozi bo'lsa, mehnat nizosi uning arizasiga asosan mehnat nizolarini ko'ruvchi komissiyada ko'rib chiqiladi. Boshqa hollarda zararni undirib olish sud orqali amalga oshiriladi.

Etkazilgan zarar xodimning intizomiy, ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortilganligidan qat'i nazar undiriladi.

Undirib olinadigan zararining miqdorini belgilashda qo'yidagilar hisobga olinadi: xodimning moddiy ahvoli, moddiy qiymatliklarning yaxshi saqlanishini ta'minlashda unga ma'muriyat tomonidan yordam berilgan berilmaganligi, buxgalteriya hisob-kitobi darajasi, moddiy qiymatliklarning saqlanishi uchun normal shart-sharoit bor-yo'qligi.

Sud aybdorlik darajasini, aniq holatlarni va xodimning moddiy ahvolini nazarda tutib, undirib olinadigan zararining miqdorini kamaytirishi mumkin.

Shuningdek, qonun hujjatlarida xodimga o'z mehnat vazifalarini bajarish chog'ida etkazilgan zararni o'rni qoplash va undirish masalalari ham belgilangan bo'lib, ushbu munosabatlar O'zbekiston Respublikasining 2009 yil 16 aprelda qabul qilingan "Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"gi Qonun¹ bilan tartibga solinadi.

2 §. Mehnat nizolari va ularni ko'rish tartibi

Mehnat nizolari mehnat to'g'risidagi qonunlar va boshqa me'yoriy aktlar, jamoa shartnomasi va mehnat to'g'risidagi boshqa bitimlar, shuningdek, mehnat shartnomasi shartlarining qo'llanilishi yuzasidan xodimlar bilan ma'muriyat o'rtasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar va ixtiloflardan iborat.

Mehnat nizolari o'z mazmuniga ko'ra jamoaga doir va shaxsga doir mehnat nizolariga bo'linadi. Shaxsga doir nizolar muayyan xodim bilan ma'muriyat o'rtasidagi nizolar bo'lib, ular, odatda, xodimlarning mehnat munosabatlarini tartibga solib turuvchi me'yoriy hujjatlarni qo'llash borasida yuzaga keladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2009 yil, 16-son, 197- modda.

Jamoaga doir nizolar barcha xodimlarga taalluqli bo'lgan yangi mehnat sharoitlarini joriy qilish yoki mavjud mehnat sharoitlarini o'zgartirish, shuningdek, ma'muriyatning butun jamoaga nisbatan olgan o'z majburiyatlarini bajarishi borasida yuzaga keladigan nizolardir.

Mehnat nizolari o'z xususiyatiga ko'ra da'vo xarakteriga ega va ega bo'lmagan nizolarga bo'linadi. Da'vo xarakteridagi nizolar mehnat to'g'risidagi me'yoriy aktlarni qo'llash bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Bunday nizo davomida xodim da'vo ariza berish yo'li bilan o'z huquqlarining tiklanishiga harakat qiladi. Ular hamma vaqt shaxsiy xarakterga ega bo'ladi.

Da'vo xarakteriga ega bo'lmagan nizolarga amaldagi mehnat shartlarini o'zgartirish yoxud yangi mehnat shartlarini joriy etish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan kelishmovchiliklar kiradi. Ular shaxsiy xarakterga, shuningdek, jamoa xarakteriga ham ega bo'lishi mumkin.

Shaxsga doir nizolar mehnat nizolari komissiyasi yoki tuman, shahar sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi.

Mehnat nizolarini ko'rib chiqish. Mehnat nizolari komissiyalari kamida 15 kishi ishlaydigan korxonada, muassasa, tashkilot mehnat jamoasining umumiy yig'ilishida saylanadi.

Saylash tartibi, komissiya a'zolarining soni, tarkibi va uning vakolat muddatini ham umumiy yig'ilish belgilaydi. Komissiya o'z tarkibi orasidan komissiya raisi, rais o'rinbosarlarini va kotibini saylaydi. Jamoa umumiy yig'ilishining qaroriga binoan bo'linmalarda ham mehnat nizolari komissiyalari tashkil etilishi mumkin. Ular bo'linma jamoasi tomonidan saylanadi. ♣

Mehnat nizolari komissiyasi mehnat nizolarini ko'rib chiquvchi boshlang'ich organ hisoblanadi, qonun hujjatlarida ko'rib chiqishning o'zgacha tartibi qo'llanilishi belgilab qo'yilgan mehnat nizolari bundan mustasno.

Basharti xodimning mustaqil ravishda yoki uning manfaatlarini himoya qiluvchi kasaba uyushmasi tashkiloti ishtirokida ma'muriyat bilan olib borgan muzokaralarida mavjud kelishmovchilik hal etilmasa, mehnat nizosi mehnat nizolari komissiyasida ko'rib chiqilishi lozim. Xodim o'z huquqlari buzilganligini bilgan yoki

bilishi lozim bo'lgan kundan e'tiboran uch oy muddat ichida mehnat nizolari komissiyasiga murojaat qilishi mumkin. Belgilangan muddat uzrli sabablarga ko'ra o'tkazilib yuborilgan bo'lsa, komissiya bu muddatni qayta tiklashi mumkin. Mehnat nizolari komissiyasi mehnat nizosini ariza berilgan kundan e'tiboran 10 kun muddat ichida ko'rib chiqishi shart. Xodim yozma ariza bilan iltimos qilgandagina nizo uning ishtirokisiz ko'rib chiqilishiga yo'l qo'yiladi. Basharti xodim komissiya majlisida hozir bo'lmasa, uning arizasini ko'rib chiqish boshqa kunga ko'chiriladi. Agarda xodim komissiya majlisiga ikkinchi marta ham uzrli sabablarsiz kelmasa, komissiya mazkur arizani ko'rib chiqishni kun tartibidan olib tashlash xususida qaror qabul qilishi mumkin, ammo bu xodimni takroran ariza bilan murojaat etish huquqidan mahrum qilmaydi. Xodim mehnat nizosining qarab chiqilishida ishtirok etish uchun o'z hisobidan advokat taklif qilish huquqiga ega.

Mehnat nizolari komissiyasi o'z majlisida guvohlarni chaqirtirish, mutaxassislarni, korxonada faoliyat ko'rsatayotgan ishlab chiqarish vakillarini taklif qilish huquqiga ega.

Mehnat nizolari komissiyasi majlisida ishtirok etayotgan komissiya a'zolarining ko'pchilik ovozi bilan qaror qabul qiladi. Komissiyaning qarori ustidan xodim yoki ma'muriyat 10 kun muddat ichida sudga shikoyat qilishi mumkin. Bu muddatning o'tkazib yuborilganligi keyinchalik ariza qabul qilishni rad etish uchun asos bo'la olmaydi. Sud quyidagi hollarda mehnat nizolarini ko'rib chiqadi:

- basharti mehnat nizolari komissiyasi 10 kunlik muddat ichida mehnat nizosini ko'rib chiqmasa va manfaatdor xodim mehnat nizosini ko'rib chiqish uchun tuman sudiga o'tkazishga qaror bergan bo'lsa;

- xodimning, ma'muriyatning yoki xodim manfaatlarini himoya qiluvchi tegishli kasaba uyushmasining arizasiga binoan;

- mehnat nizolari komissiyasining qaroriga rozi bo'lmagan taqdirda ma'muriyatning hamda prokurorning arizalariga binoan ko'rib chiqadi.

Sudlarda bevosita quyidagi mehnat nizolari ko'rib chiqiladi:

a) mehnat nizolari komissiyasi saylanmaydigan yoki biror

sababga ko'ra bunday komissiya tuzilmagan korxonalarda kelib chiqqan mehnat nizolari;

b) mehnat shartnomasi (kontrakt) ni bekor qilish asoslaridan qat'i nazar ishga tiklash, ishdan bo'shatish vaqti hamda sababining ta'rifini o'zgartirish, majburiy progul vaqti va kam haq to'lanadigan ishni bajarган vaqt uchun haq to'lash haqidagi xodimning arizasi yoki prokurorning arizasi, murojaatnomasiga binoan;

d) ma'muriyatning korxonasi, muassasa, tashkilotga etkazilgan moddiy zararni xodimdan undirib olish haqidagi murojaatnomasiga binoan;

e) mehnat vazifalarini bajarish chog'ida xodimning salomatligiga etkazilgan zarar o'rni korxonasi qoplashi haqidagi xodimning arizasi yoxud prokurorning murojaatnomasiga binoan.

Shuningdek, boshqa korxonalardan o'tkazish tartibida ishga taklif etilgan shaxslarni ishga qabul qilishni rad etish hollarda;

- bron hisobidan ishga yuborilgan 18 yoshga to'lmagan shaxslarni;
- nogironlarni;
- xomilador ayollar va uch yoshga to'lmagan bolasi bor ayollarni;
- 14 yoshga to'lmagan bolasi bor (16 yoshga to'lmagan nogiron bolasi bor) yolg'iz onalarni;

Qonunlarga muvofiq mehnat shartnomasi (kontrakt) tuzishi shart bo'lgan boshqa shaxslarni ishga qabul qilishni rad etganlik to'g'risidagi nizolar ham bevosita sudga ko'rib chiqiladi.

3 §. Mehnat nizosini hal qilib berishni so'rab sudga murojaat etish muddati

Mehnati nizosini hal etish to'g'risidagi ariza sudga xodim o'z huquqlari buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan e'tiboran uch oy muddat ichida, ishdan bo'shatilganlik to'g'risidagi buyruqning ko'chirma nusxasi olingan yoki mehnat daftarchasi olingan kundan e'tiboran bir oylik muddat ichida topshiriladi.

Ma'muriyatning xodim tomonidan etkazilgan moddiy zararni undan undirib olish masalasi bo'yicha sudga murojaat qilishi uchun xodim zarar etkazilganligi ma'lum bo'lgan kundan e'tiboran bir yil muddat belgilangan.

Mehnat nizolari komissiyasi yoki sudning qarori bilan xodim g'ayriqonuniy asosda ishdan bo'shatilganligi yoxud boshqa ishga o'tkazilganligi taqdirda darhol ishga qayta tiklanishi lozim. Mehnat nizolari komissiyasi yoki sud ishga tiklash to'g'risida qaror qabul qilish bilan bir vaqtda xodimga majburiy progul vaqti uchun o'rtacha ish haqini to'lash yoki haq to'lanadigan ishni bajargan vaqt uchun oyligidagi farqni to'lash haqida qaror qabul qiladi, biroq bu muddat bir yildan oshmasligi kerak. Shuningdek, xodimni g'ayriqonuniy ravishda ishdan bo'shatish yoki boshqa ishga o'tkazishda aybdor bo'lgan mansabdor shaxsga majburan qilingan progul vaqti uchun yoxud kamroq haq to'lanadigan ishni bajargan vaqti uchun xodimga ish haqi to'lanishi munosabati bilan korxonaga etkazilgan zarar uchun mansabdor shaxsning uch oylik maoshidan oshmaydigan miqdorda moddiy javobgarlik yuklatiladi.

Ishdan bo'shatish sababining ta'rifi noto'g'ri yoki amaldagi qonunlarga muvofiq emas, deya topilgan taqdirda mehnat nizolari komissiyasi yoki sud uni o'zgartirish va ishdan bo'shatish sababini amaldagi qonunlarga to'la muvofiq ta'riflashi shart. Agarda ishdan bo'shatish ta'rifining noto'g'riligi xodimning ishga joylashishiga to'sqinlik qilgan bo'lsa, bir vaqtning o'zida xodimga majburiy progul vaqti uchun o'rtacha ish haqi to'lash to'g'risida qaror chiqariladi, biroq bu muddat ham bir yildan oshmasligi kerak. Bunday hollarda mehnat daftarchasiga kiritilgan yozuvlar haqiqiy emas, deb hisoblanadi. Xodim mehnat daftarchasining haqiqiy emas deb topilgan yozuvi qayd etilmagan dublikatini berishni talab qilishga haqlidir.

Fayriqonuniy ravishda ishdan bo'shatilgan yoki boshqa ishga o'tkazilgan xodimni avvalgi ishga tiklash to'g'risidagi, ishdan bo'shatish sababining ta'rifni o'zgartirish haqidagi, shuningdek, xodimga ish haqi berish to'g'risidagi qaror darhol ijro etilishi lozim.

Mehnat nizolari komissiyasi yoki sudning g'ayriqonuniy ravishda ishdan bo'shatilgan yoki boshqa ishga o'tkazilgan xodimni avvalgi ishga tiklash haqidagi qarorining ijrosi ma'muriyat tomonidan kechiktirilgan taqdirda mehnat nizolari komissiyasi, sud unga barcha kechiktirilgan davr uchun o'rtacha ish haqi yoki ish haqi o'rtasidagi farqni to'lash to'g'risida qaror chiqaradi.

Ayrim toifalardagi xodimlarni ishdan bo'shatish masalalari bilan bog'liq nizolarni ko'rib chiqish O'zbekiston, Qoraqalpog'iston, viloyatlar, oliy davlat hokimiyati organlari saylab qo'yiladigan, tasdiqlaydigan yoki tayinlaydigan rahbar xodimlarni, sudyalarni, prokurorlar, ularning o'rinbosarlari va yordamchilarini ishdan bo'shatish, boshqa ishga o'tkazish, majburiy progul qilingan vaqt yoki kam haq to'lanadigan ishni bajargan vaqt uchun ularga haq to'lash, ularga nisbatan intizomiy jazo choralarini qo'llash masalalariga doir nizolar yuqori turgan organlar tomonidan ko'rib chiqiladi.

Xodim avvalgi ishiga tiklangan hollarda unga majburiy progul qilingan vaqt yoki kam haq to'lanadigan ishni bajargan vaqt uchun haq to'lanadi, ammo bu muddat bir yildan oshmasligi lozim.

Tayanch so'z va iboralar

Moddiy javobgarlik tushunchasi. Xodimlarning ish beruvchiga etkazilgan zarar uchun javobgarligi. Xodimning ish beruvchi oldidagi moddiy javobgarligi. Jamoaning moddiy javobgarligi. Xodimga etkazilgan zarar uchun ish beruvchining moddiy javobgarligi. Moddiy javobgarlik yuz berishi shartlari va asoslari. Mehnat nizolari tushunchasi. Mehnat nizolarini ko'rish. Mehnat nizolari komissiyalari. Mehnat nizolarining yuqori idoralarda ko'rilishi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Mehnat shartnomasi taraflari moddiy javobgarligi tushunchasi va prinsiplarini izohlang.
2. Xodimlarning korxonada, muassasa, tashkilotga etkazilgan zarar uchun moddiy javobgarligi va uning fuqarolik-huquqiy javobgarlikdan farqi nimalardan iborat.
3. Mehnat nizolari komissiyada qanday tartibda ko'riladi?
4. Mehnat nizolarini ko'rish tartibini tushuntiring.
5. Mehnat nizosini hal qilib berishni so'rab sudga murojaat etish muddatini ayting.
6. Mehnat nizolari bo'yicha qaror chiqarish tartibini ayting.

Test savollari

- 1) Mehnat huquqi predmeti bo'lgan munosabatlarni aniqlang.**
- A) dehqon fermer xo'jaliklari a'zolarining mehnat munosabatlari.
 - B) fuqarolik shartnomalarida kelib chiquvchi mehnat munosabatlari.
 - D) ish beruvchilarga yollanib ishlashga asoslanuvchi mehnat huquqiy munosabatlar.
 - E) jinoyat sodir etganlik uchun majburiy mehnatga jalb etishga oid munosabatlar.
- 2) O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi qachondan amalga kiritilgan?**
- A) 1995 yil 1 fevraldan.
 - B) 1996 yil 1 apreldan.
 - D) 1998 yil 25 maydan.
 - E) 2001 yil 1 yanvardan.
- 3) Mehnat huquqining asosiy manbai...**
- A) O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi.
 - B) O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi.
 - D) O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudining qarorlari.
 - E) O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'ri-sidagi kodeksi.
- 4) Mehnatga oid munosabatlar qanday huquqiy vositalar bilan tartibga solinishini aniqlang.**
- A) qonunlar bilan.
 - B) shartnoma yo'sinidagi (lokal) me'yoriy hujjatlar bilan
 - D) ish beruvchi va xodim o'rtasidagi tuzilgan mehnat shartno-masi bilan.
 - E) yuqoridagilarni barchasi bilan.

5) O'zbekiston Respublikasi mehnat qonun hujjatlariga muvofiq insonning mehnatga layoqati necha yoshdan boshlanadi? ??

- A) 14 yoshdan.
- B) 16 yoshdan.
- D) 15 yoshdan.
- E) 13 yoshdan.

6) Mehnat daftarchasi ishga birinchi marotaba kirish boshlangach qancha vaqtdan kechiktirmasdan to'ldiriladi?

- A) 1 kundan.
- B) 5 kundan.
- D) 1 oydan.
- E) 3 kundan.

7) Qonun hujjatlariga muvofiq eng ko'p sinov muddati q vaqtini tashkil etadi?

- A) 3 oygacha.
- B) 6 oygacha.
- D) 1 yilgacha.
- E) 2 oygacha.

8) Xodim nomuayyan muddatga tuzilgan mehnat shartnomasi bekor qilmoqchi bo'lsa, u korxonaga ma'muriyatini qancha oldin yozma ravishda ogohlantirishi kerak?

- A) 2 oy oldin.
- B) 1 hafta oldin.
- D) 2 hafta oldin.
- E) 1 oy oldin.

9) Ishsizlik nafaqasi to'lab turiladigan eng uzoq muddatni aniqlang.

- A) muddat cheklanmagan.
- B) ishdan va ish haqidan mahrum bo'lgan shaxslarga davomida 26 haftagacha, birinchi marta ish qidirayotgan shaxslar uchun 12 oy davomida 13 kalendar haftagacha.

ppa
oy

ng.

mi
agt

ha

sh

ba

D) ishlash va ish haqidan mahrum bo'lgan shaxslarga bir yilda 185 kungacha, qolganlarga esa 90 kungacha.

E) ishsizlik nafaqasi ishsiz shaxslarga belgilanmagan.

10) Ishga joylashish sohasida qo'shimcha imtiyozlar kimlarga berilishi qaysi javobda to'g'ri belgilangan?

A) ayollar, yoshlar, qariyalarga.

B) kasaba uyushmasi a'zolariga.

D) homilador va yosh bolali ayollar, 18 yoshga to'lmaganlar, nogironlarga.

E) homilador ayollar, ko'p bolali oilalar, muddatli harbiy xizmatchilarga.

11) Mehnat shartnomasi qanday muddatlarga tuziladi?

A) nomuayyan muddatga, 3 yilgacha.

B) 5 yildan ortiq bo'lmagan muayyan muddatga, no muayyan muddatga, muayyan ishni bajarish vaqtiga mo'ljallab.

D) taraflar kelishuvi bilan istalgan muddatga.

E) muayyan ishni bajarish muddatiga, 5 yilgacha muddatga.

12) Ishga qabul qilish ish beruvchining:

A) yozma buyrug'i bilan rasmiylashtirilib, buyruq nusxasi xodimga ko'rsatiladi.

B) og'zaki farmoyish bilan rasmiylashtiriladi.

D) mehnat shartnomasi (kontrakti) tuzish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

E) kasaba uyushmasi tomonidan rasmiylashtiriladi.

13) Dastlabki sinov davrida xodimlarga mehnat qonunlari:

A) tatbiq etilmaydi.

B) tatbiq etiladi, bu davr ish stajiga qo'shilmaydi.

D) tatbiq etiladi va bu davr ish stajiga qo'shiladi.

E) hammasi javoblar to'g'ri.

14) Tungi vaqtdagi ishning har bir soati uchun kamida necha baravar miqdorda haq to'lanadi?

- A) bir yarim baravar.
- B) ikki baravar.
- D) ikki yarim baravar.
- E) uch baravar.

15) 6 kunlik ish haftasida ish vaqti kuniga necha soatni tashkil etadi?

- A) 6 soatni.
- B) 7 soatni.
- D) 8 soatni.
- E) 12 soatni.

16) Mehnat kodeksiga muvofiq ish vaqtining qisqartirilgan muddati kimlarga nisbatan qo'llaniladi?

- A) 18 yoshga to'lmagan xodimlar uchun, I va II guruh nogironlari bo'lgan xodimlar uchun.
- B) noqulay mehnat sharoitlaridagi ishlarda band bo'lgan xodimlar, uch yoshga to'lmagan bolalari bor ayollar uchun.
- D) alohida tusga ega bo'lgan ishlardagi xodimlar uchun.
- E) to'g'ri javob A, V va S.

17) O'zbekiston Respublikasining "Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida" gi Qonun qachon qabul qilingan?

- A) 2005 yil 21-dekabrda.
- B) 2008 yil 1-aprelda.
- D) 2006 yil 1-yanvarda.
- E) 2009 yil 16-aprelda.

18) Mehnat ta'tili qachon beriladi?

- A) 6 oy mehnatdan keyin.
- B) 9 oy mehnatdan keyin.
- D) 1 yillik mehnatdan keyin.
- E) 3 oylik mehnatdan keyin.

19) Yaroqsiz mahsulot tayyorlaganda va u xodim aybi bilan bo'lsa:

- A) ish haqi to'lanmaydi.
- B) eng kam oylik ish haqi miqdorida haq to'lanadi.
- D) ish beruvchi aybi bilan yuz bersa o'rtacha ish haqi to'lanadi.
- E) ta'rif stavkasining $1/3$ qismi miqdorida haq to'lanadi.

20) Xodimga pul to'lash haqidagi sud qarori bekor qilinganda, xodimga to'lab yuborilgan pul summasi:

- A) qaytarib olinmaydi.
- B) qaytarib olinadi.
- D) ayrim hollarda yana qaytarib olinadi.
- E) to'g'ri javob yo'q.

21) Xodim mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi qanday intizomiy jazo choralarini qo'llashga haqli?

- A) hayfsan, maxsus unvondan mahrum qilish, mehnat shartnomasini bekor qilish.
- B) hayfsan, o'rtacha oylik ish haqining 40%dan ortiq bo'lmagan miqdordagi jarima, mehnat shartnomasini bekor qilish.
- D) hayfsan, o'rtacha oylik ish haqining 50%dan ortiq bo'lmagan miqdordagi jarima.
- E) hayfsan, jarima, mehnat shartnomasini bekor qilish.

22) Intizomiy jazo mehnat daftarchasiga yoziladimi?

- A) ha, agar xodim bir oy ichida jazo olgan bo'lsa.
- B) ha, agar xodim yil davomida takroriy jazo olsa.
- D) yo'q.
- E) to'g'ri javob yo'q.

23) Intizomiy jazo amal qiladigan muddatni toping:

- A) 1 oy davomida.
- B) 1 yil davomida.
- D) 3 oy davomida.
- E) 1 hafta davomida.

24) Intizomiy jazo choralari qatoriga qaysi biri tegishli?

- A) ogohlantirish.
- B) 3 oy muddatga kam haq to'lanadigan ishga ko'chirib qo'yish.
- D) hayfsan e'lon qilish.
- E) moddiy javobgar qilish.

25) Xodimga ish beruvchi tomonidan zarar etkazilish ob'ektlarini aniqlang.

- A) xodimning sog'lig'i va hayoti.
- B) xodimning mol-mulki.
- D) xodimning sha'ni, qadr-qimmatini.
- E) barcha javoblar to'g'ri.

26) Ish beruvchiga etkazilgan zararni undirib olish yuzasidan belgilangan muddatni toping.

- A) 3 yil davomida.
- B) 1 oy davomida.
- D) 1 yil davomida.
- E) 6 oy davomida.

27) Ishga qabul qilishning eng kichik yoshi to'g'risidagi Konvensiya qachon va qayerda qabul qilingan?

- A) 1970 yil. Venada.
- B) 1971 yil. Moskvada.
- D) 1979 yil Jenevada.
- E) 1980 yil Bernda.

28) O'zbekiston Respublikasida "Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida" gi Qonun necha moddadan iborat?

- A) 25 moddadan.
- B) 29 moddadan.
- D) 30 moddadan.
- E) 27 moddadan.

29) Xodimning sog'lig'iga etkazilgan zararni ish beruvchidan undirish yuzasidan belgilangan da'vo muddatini aniqlang.

- A) 1 yil.
- B) 6 oy.
- D) 3 yil.
- E) da'vo muddati belgilanmagan.

30) Yakka mehnat nizolari - bu:

- A) xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi nizo.
- B) mehnat qonunlarini, mehnat shartlarini qo'llash yuzasidan xodim va ish beruvchi o'rtasidagi kelib chiqadigan kelishmovchilik.
- D) xodim va ish beruvchi o'rtasidagi nizo.
- E) to'g'ri javob yo'q.

31) Mehnat nizolari bo'yicha komissiya ariza berilgandan keyin qancha vaqt mobaynida mehnat nizosini ko'rib chiqishi kerak?

- A) 10 kun ichida.
- B) 2 hafta ichida.
- D) 1 yil ichida.
- E) 3 oy ichida.

32) Ishga tiklash haqidagi nizolar yuzasidan xodim sudga murojaat qilish muddati qancha?

- A) 10 kun ichida.
- B) 1 yil ichida .
- D) 3 oy davomida.
- E) buyruq nusxasini olgan kundan boshlab 1 oy davomida murojaat qilishi mumkin.

III Bo'lim. Oila huquqi asoslari

1 BOB. Oila huquqi tushunchasi, manbalari, nikoh tuzish tartibi va shartlari

1§. Oila tushunchasi, uning jamiyat hayotidagi o'rni

2§. Oila huquqi manbalari

3§. Nikoh tushunchasi, nikohning umumiy shartlari

4§. Nikoh shartnomasi. Ota-ona hamda voyaga etmagan bolalarning huquq va majburiyatlari

1§. Oila tushunchasi, uning jamiyat hayotidagi o'rni

Insoniyat hayotida oila jamiyatning birlamchi bo'g'ini hisoblanadi. Oila har bir insonning shaxs sifatida shakllanishida muhim o'rin egallaydigan jamiyatning ajralmas qismi bo'lishi bilan birga insoniyat shakllanishi, yuksalishi va taraqqiyotining poydevoridir. Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini ekanligi hamda uning jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega ekanligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 14-bobi 63-moddasi qoidalarida ifodalab berilgan. Konstitutsiyada belgilangan oilaviy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalar oila hayoti bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlarni yo'naltirishga hamda huquqiy tartibga solishga, ijtimoiy himoyalashga qaratilganidir.

"Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasi sanaladi va jamiyat hamda davlat tomonidan himoya qilinishga haqlidir". Bu norma "Inson huquqlari umumjahon Deklarasiyasi"ning 16-moddasida o'z ifodasini topgan bo'lib, Deklarasiyada oila davlat muhofazasida bo'lishi haqidagi qoidalar davlatlar zimmasidagi muhim vazifalar ekanligi e'tirof etiladi. Unga ko'ra oilani jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasi sifatida, uning dahlsizligini yaxshilash, bolalarga ta'lim va tarbiya berish, onalar va ishga yaroqsiz oila a'zolari uchun zarur bo'lgan moddiy imtiyozlar yaratish va oilani mustahkamlash borasida shunga o'xshash yo'lga qo'yish lozim bo'lgan muhim masalalar nazarda tutilgan. Oilaning davlat, jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, vazifalari va ahamiyati xususida Prezident I.A.Karimov

to'xtalib, jumladan shunday degan edi: "O'zbekiston Respublikasining bosh maqsadi bo'lgan insonparvar demokratik huquqiy davlat adolatli fuqarolik jamiyatida oila o'ziga xos ijtimoiy birlashmani tashkil etib, oilaning bu xususiyati uning jamiyat manfaatlarini bilan uyg'unligi hamda ijtimoiy vazifalarida ifodalanadi". O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida oilaviy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishga qaratilgan Konstitutsiyaviy tamoyillar belgilangan bo'lib, ularda ayol va erkakning teng huquqliligi, nikoh tuzishning erkinligi, nikoh tuzayotgan shaxslarning teng huquqliligi, ota-onalarning naslnasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar farzandlarining qonun oldida tengligi, etim bolalarning va ota-onalarning vasiyigidan mahrum bo'lgan bolalarning ta'minoti, tarbiyasi va ta'lim olishlarining kafolatlanganligi, onalik va bolalikning davlat tomonidan muhofaza qilinishi kabilarni keltirish mumkin. Davlat uning vakolatli organlari va mansabdor shaxslariga mazkur tamoyillar asosida muayyan majburiyatlar yuklaydi, ya'ni oilalarni har jihatdan iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy va huquqiy jihatdan muhofaza qilishni, etim bolalar va ota-onasining vasiyigidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlash hamda etim bolalar va ota-onasining vasiyigidan mahrum bo'lgan bolalarga bag'ishlangan hayriya faoliyatlarini rag'batlantirish bilan bog'liq tadbirlarni tashkil etadi.

Oilaning muqaddasligi, uning jamiyat taraqqiyotidagi asosiy bo'g'in hisoblanishi hamda butun insoniyat taraqqiyotining birlamchi poydevori ekanligini inobatga olgan holda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasi 1994 yildan e'tiboran har yili 15 may sanasini "Xalqaro Oila kuni" sifatida nishonlashga qaror qilgani va bu kun har yili xalqaro miqyosda keng nishonlanishi oilalarga bo'lgan e'tiborning yaqqol namunasidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65-moddasi 2-qismi hamda Oila kodeksining 4-moddasi 1-qismiga binoan oila, onalik, otalik va bolalik davlat himoyasidadir. Oilalarni har jihatdan muhofazalash, oilaga muntazam g'amxo'rlik qilish, unga har taraflama moddiy va ma'naviy ko'mak berish, insonparvar huquqiy demokratik davlatning muhim vazifalaridandir.

Oila uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot natijasi, jamiyatning ob'ektiv ajralmas qismidir. *Oila* - ijtimoiy ma'noda ayol va erkakning o'zaro roziligi va kelishuvi asosida tuzilgan ma'naviy, maishiy va

boshqa turmush shartlari asosida kelajagini barpo etish, oila bo'lib yashash va shu kabi manfaatlar yuzasidan birlashgan ahdlashuvidir. Oila jamiyatdagi inson shakllanishi va taraqqiyoti uchun eng muhim vazifalarni bajaradi. Jumladan, insonni yaratish, bolalarni tarbiyalash, odamlarni jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol toptirish, ularni ma'naviy birlashtirish, birgalikda xo'jalik yuritishni ta'minlash, o'zaro yordam ko'rsatish, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlash, demografiya jarayonlarini yaxshilash vazifalarini bajaradi. Ayni oilada inson karakterining asoslari, mehnatga, ma'naviy va madaniy boylıklarga munosabat shakllanadi.

Jamiyat mustahkam, ma'naviy va axloqiy jihatdan sog'lom oiladan g'oyatda manfaatdordir. Shu bois u oilani mustahkamlash, ijtimoiy vazifalarni bajarishda, bolalarni tarbiyalashda unga ko'maklashish, bolali oilalarning hamda kelin-kuyovlarning moddiy, uy-joy va maishiy sharoitlarini yaxshilash to'g'risida g'amxo'rlik qilish yo'lini tutishi lozim. Oila bolalar to'g'risida g'amxo'rlik qilishga, ona va bola manfaatlarini muhofaza etishga, onalikni rag'batlantirishga qaratilgan tadbirlar turkumini nazarda tutuvchi huquq oilaviy munosabatlarni mustahkamlashning muhim vositasi hisoblanadi. 1948 yil 10 dekabrda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" ning 16-moddasi qoidalarida oila qurish balog'atga etgan erkak va ayolning huquqi ekanligi, ularning nikohi rozilik va o'z xohishlari orqali amalga oshirilishi, oila jamiyatning tabiiy va asosiy xujayrasi ekanligi hamda uning jamiyat va davlat tomonidan muhofaza qilinishi belgilab qo'yilgan.

Oila jamiyat va davlat taraqqiyotida birlamchi asos vazifasini bajarib davlat farovonligi va kelajagi barqarorligini mustahkamlaydi. Jamiyatda oilalarning mustahkam va farovon hayot kechirishi avvalo mamlakatda yuritilayotgan siyosat, oilalarning ijtimoiy himoyasiga yo'naltirilgan faoliyatlarga bog'liq bo'ladi. Davlatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy sohalaridagi islohotlar va chora-tadbirlarning asosiy maqsadi inson va oila manfaatlariga yo'naltirilishi mamlakatning buyuk kelajak barpo etishga intilayotganligining ifodasidir.

O'zbekiston Respublikasida davlat siyosatining eng muhim ustuvor vazifalaridan biri oilalar farovonligini, tinchini va barqarorligini ta'minlash va uning jamiyat hayotidagi nufuzini yanada oshirishdan iborat. Prezident I.A.Karimov ta'kidlaganidek, oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo'lib etishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'idir. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan so'ng dastlabki joriy etilgan unvonlardan birining "Sog'lom avlod uchun" deya nomlanishida juda katta ramziy ma'no bor. O'zbek xalqi qadimdan oilaparvar, farzandlar kamoloti uchun qayg'uradigan, oilasining tinchligi, farovonligi uchun kurashadigan uning muqaddas dargoh sifatida ardoqlaydigan millatdir. Chunki jamiyat, davlatning ertangi kelajagi yosh avlod qo'lida bo'ladi, yosh avlodning sog'lom o'sishi, kamol topishi va yuksak darajada shakllanishining negizi esa oiladan boshlanadi.

Shu bois Prezident I.A.Karimov tashabbusi bilan 1998 yilni "Oila yili", 1999 yilni "Ayollar" yili, 2000 yilni "Sog'lom avlod yili", 2001 yilni "Ona va bolalar yili", 2010 yilni "Barkamol avlod yili" deya belgilanishi davlatimizning oila va farzandlar kelajagiga berayotgan alohida e'tiborining namunasidir.

2§. Oila huquqi manbalari

Oilaning jamiyat ravnaq topishidagi o'rni va ishtirokini oshirish, ularning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy va axloqiy manfaatlarini va farovonligini yaxshilashda oilaviy-huquqiy munosabatlarning yuridik tartibga solinishi va takomillashtirilib borilishi muhim ahamiyatga egadir.

Oila huquqi tushunchasi - er-xotinlar, qarindoshlar, ota-onalar (farzandlikka oluvchilar) va bolalar o'rtasidagi shaxsiy nomulkiy va ular bilan bog'liq mulkiy tUSDagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqning mustaqil tarmog'idir.

Oila huquqi manbalari bu oilaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solishga xizmat qiluvchi qonun hujjatlari, normativ me'yorlar majmuidir. O'zbekiston Respublikasida oilaviy munosabatlarni huquqiy tartibda solishda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Oila kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Fuqarolik prosessual kodeksi,

Fuqarolik holatlarini qayd etish tartibi to'g'risidagi Yo'riqnama, Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidolari, O'zbekiston Respublikasida vasiylik va homiylik to'g'risidagi Nizom, Voyaga etmagan bolalarni farzandlikga va tarbiyaga olish (patronat) to'g'risida Nizom, Voyaga etmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar faoliyatini takomillashtirish haqidagi qaror, Oliy sud Plenumining oila masalalariga qaratilgan qarorlari muhim o'rin tutadi. Oila huquqining manbalari yuridik kuchiga ko'ra O'zbekiston Konstitutsiyasi, qonunlari va qonunosti hujjatlariga bo'linadi.

Oila huquqining manbalari

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992 yil 8 dekabr. III-bo'lim. 63-66 moddalari.
Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar (46-modda)

O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan, 1998 yil 1 sentabrda kuchga kirgan. 8bo'lim, 30 bob, 238 moddadan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 1 qism 1995 yil 21 dekabr, 2 qism 1996 yil 29 avgustda qabul qilingan va 1997 yil 1 martdan kuchga kirgan. 71 bob, 1199 moddadan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik prosessual kodeksi 1977 yil 30 avgustda tasdiqlangan, 1998 yil 1 yanvardan amalga kirgan, 5 bo'lim, 40 bob, 391 moddadan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon, farmoyish va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining farmoyish va qarorlari

"Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidolari"; "O'zbekiston Respublikasida vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Nizom "Voyaga etmagan bolalarni farzandlikka va tarbiyaga olish (patronat) to'g'risida"gi Nizom - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 12 apreldagi 171-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi oilaviy huquqiy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan maxsus yuridik manba bo'lib, uning asosiy vazifalari:

- xalqaro huquqiy qoidalarga asoslanib, tegishli milliy qonunlar yordamida oilani mustahkamlash, bolalar manfaatini himoya qilish;

- umuminsoniy va milliy kadriyatlar asosida oilalarning barqarorligini ta'minlash tizimini barpo etish;

- mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining hozirgi g'oyat murakkab davrida oilaga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish;

- xonadonning serfayzligi, oila hayotining ravnaqi, ma'naviyatining yuksalishi, turmushining farovonligi asosan ayollarga bog'liqdir. Shuning uchun ham ayollarning oiladagi mavqeiga, huquqiy holatiga alohida e'tibor berish kerak. Bunda har bir oilaning o'ziga xos xususiyatini, millatimizning o'ziga xos jihatlarini e'tiborga olish;

- sog'lom avlodni vujudga keltirishda milliy qadriyatlarimizga, xalqimizning azaliy an'analariga, islomiy, axloqiy-ma'naviy aqidalarga amal qilgan holda ish yuritish;

- bo'lajak onalarni tarbiyalashda milliy mafkura, urf-odat va an'analarni kengroq qo'llash;

- sog'lom avlod haqida bola tug'ilmasdan oldin g'amxo'rlik qilish;

- oila qonunlarida belgilangan nikohga o'tish tartibi va shartlarini, oilada er - xotin, ota - onalar bilan bolalar, oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlarni, farzandlikka olish, vasiylik va homiylik, bolani tarbiyaga olish tufayli kelib chiqadigan huquqiy munosabatlarni tartibga solishga e'tiborni qaratish kabilardir.

Oila huquqi manbalari er-xotinlar, ota-onalar va bolalar, shuningdek, oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi huquqiy me'yorlar tizimi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi davlat tomonidan oilaviy munosabatlarni tartibga solib turadi. Shuningdek, bu qonun hujjati nikohdan o'tish tartibi va shartlarini ham belgilagan holda:

Oilada er - xotin o'rtasida, ota-onalar va bolalar, oilaning boshqa a'zolari o'rtasida paydo bo'ladigan shaxsiy va mulkiy munosabatlarni tartibga solib turadi;

boshqalarning bolalarini o'ziga bola qilib olish, vasiylikka olish, homiylik qilish, bolalarni o'z tarbiyasiga olish munosabati bilan vujudga keladigan munosabatlarni tartibga solib turadi;

nikohni bekor qilish tartibi va shartlarini belgilaydi; fuqarolik holati to'g'risidagi hujjatlarni ro'yxatdan o'tkazish tartibini belgilaydi.

Shunday qilib, nikoh-oila munosabatlarining majmui oila huquqi shug'ullanishi lozim bo'lgan sohadir. Bu huquq nikohdan o'tish va uni bekor qilishga doir munosabatlarni, nikoh qilingan er-xotin o'rtasida, bolalar va ota-onalar o'rtasida, bolalarni o'z tarbiyasiga olganlar bilan o'sha tarbiyalanuvchilar o'rtasida, oilaning boshqa a'zolari o'rtasida paydo bo'ladigan munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Oila-nikoh masalasida huquqqa qobiliyatli bo'lgan va barkamol fuqarolar (er bilan xotin) oiladagi huquqiy munosabatlarning sub'ektlari hisoblanadilar.

Huquq qobiliyatiga ega bo'lish oilaviy huquq va burchlarga ega bo'lish singari ba'zi hollarda bola tug'ilgan paytdan boshlab yuzaga keladi (ya'ni bola o'zini boqish va tarbiyalashlari lozim bo'lgan huquqlarga ega bo'ladi), boshqa holatlarda esa bunday huquq u ma'lum yoshga etganida (nikohdan o'tganida) yuzaga keladi.

Oila huquqining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- oiladagi barcha masalalarni hal qilishda er-xotinning teng huquqliligi;

- millati, irqi, dinga munosabatidan qat'i nazar, er-xotinning hamda oila boshqa a'zolarining teng huquqliligi;

- onalikni muhofaza qilish va rag'batlantirish;

- balog'atga etmagan bolalarni tarbiyalash to'g'risida g'amxo'rlik qilish va ularning manfaatlarini ta'min etish;

- bir nikohlilik; nikoh ittifoqining erkinligi va ixtiyoriyligi;

- jamiyat nazorati ostida nikohni bekor qilish erkinligi;

- oilaviy munosabat qatnashchilarining bir-birini ma'naviy va moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi hamda bir-biri to'g'risida g'amxo'rlik qilishi kabilardir.

3§. Nikoh tushunchasi, nikohning umumiy shartlari

Nikoh munosabatlari Oila kodeksi normalari bilan tartibga solinib, erkak va ayolning ixtiyoriy ravishda nikohlanib tuzgan ittifoqidir. Nikoh munosabatlariga kirishgach, taraflar er va xotinning shaxsiy hamda mulkiy huquqlari tengligi, ichki oilaviy masalalarning o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilinishi, oilada bolalar tarbiyasi, ularning farovon hayot kechirishi va kamoloti haqida g'amxo'rlik qilish, voyaga etmagan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish ustuvorligi tamoyillari asosida amalga oshiriladi.

Nikoh tuzish chog'ida jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqei hamda boshqa holatlarga qarab, huquqlarni muayyan tarzda bevosita yoki bilvosita cheklashga, bevosita yoki bilvosita afzalliklar belgilashga hamda oilaviy munosabatlarga aralashishga yo'l qo'yilmaydi.

Nikoh bu voyaga etgan shaxslarning o'zaro ixtiyoriy qarorlari asosida oila qurish maqsadida tuzilgan bitimidir. Nikoh tuzishi to'g'risidagi kelishuv fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida tuziladi. Oila to'g'risidagi qonun hujjatlariga ko'ra, diniy rasm-rusumlarga binoan tuzilgan nikoh huquqiy ahamiyatga ega emas deb belgilangan.

Nikoh tuzish nikohlanuvchilarning fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlariga ariza berganlaridan keyin bir oy o'tgach, shaxsan ularning ishtirokida amalga oshiriladi. Bu muddat taraflarning o'zaro bir qarorga kelishiga va oilaviy hayotda bir-birlarini tushunib yashashga yo'naltiruvchi, hayotning yangi bir bosqichiga qadam qo'yishini anglatuvchi mas'uliyatli davr sanaladi. Qonun hujjatlarida belgilangan holatlarda va taraflar kelishuvi asosida uzrli deya topilgan sabablar bo'lganda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organi bir oy o'tgunga qadar ham nikoh tuzishga ruxsat berishi mumkin.

Alohida hollar ya'ni homiladorlik, bola tug'ilishi, bir tarafning kasalligi va boshqa holatlarda nikoh ariza berilgan kuni ham tuzilishi

mumkin. Nikoh tuzish fuqarolik holati dalolatnomalarini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organi nikohni ro'yxatga olishni turli sabablar bilan rad etganda, shikoyat bilan bevosita sudga yoki bo'ysunishiga ko'ra yuqori turuvchi Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlariga murojaat qilinishi mumkin.

Nikoh tuzish O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy normalariga ko'ra va shuningdek, Oila kodeksining 14-moddasi qoidalariga asosan ixtiyoriydir. Nikoh tuzish uchun bo'lajak er-xotin o'z roziligini erkin ifoda etish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Nikoh tuzishga majbur qilish taqiqlanib qonun hujjatlarida belgilanganidek jinoiy javobgarlikkacha bo'lgan jazo choralari qo'llanilishi mumkin.

Oila kodeksining 15-moddasi talablariga ko'ra, O'zbekistonda nikoh yoshi erkaklar uchun o'n sakkiz yosh, ayollar uchun o'n etti yosh etib belgilangan. Uzrli sabablar bo'lganida, alohida hollarda nikohga kirishni xohlovchilarning iltimosiga ko'ra, nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi qarori bilan nikoh yoshini ko'pi bilan bir yilga ya'ni ayollar uchun 16 yosh, erkaklar uchun 17 yoshgacha kamaytirishi mumkin.

Nikoh tuzishga monelik qiladigan holatlar:

- loqaqal nikohlanuvchi taraflardan bittasi ro'yxatga olingan boshqa nikohda turgan shaxslar o'rtasida;

- nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, tug'ishgan va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek, farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida;

- loqaqal nikohlanuvchi taraflardan bittasi ruhiyat buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar o'rtasida nikoh tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Oila jamiyatning ajralmas birlamchi bo'g'inidir. Oila jamiyatning asosiy xujayrasi va ijtimoiy tayanchidir. Har bir oilaning baxtiyorligi, tinch va farovon bo'lishi pirovard natijada jamiyatning,

davlatlarning barqarorligi va kelajagi farovonligining kafolatidir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2002 yil 13-dekabrda Qonuniga hamda Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 25 avgustdagi Qaroriga asosan Oila kodeksining 17-moddasiga ya'ni nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish tartibiga o'zgartirishlar kiritildi. Unga binoan endi nikohlanuvchi shaxslar davlat sog'liqni saqlash tizimi muassasalarida bepul asosda tibbiy ko'rikdan o'tadilar. Tibbiy ko'rikdan o'tish majburiyligi chegarasi va tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan qoidalar asosida tashkil etiladi. Shuningdek, 2009 yil 7 avgustdagi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, 50 yoshdan oshgan nikohlanuvchi shaxslar tibbiy ko'rikdan o'z roziliklari bilan o'tadilar.

Nikoh davomida taraflar o'zaro bir-birlarini, huquq va manfaatlarini hurmat qilishlari lozim.

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mol-mulkleri, shuningdek, nikoh qayd etilgunga qadar, bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lari hisobiga olingan mol-mulkleri, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ularning birgalikdagi umumiy mulki hisoblanadi. Er va xotindan biri uy-ro'zg'or ishlarini yuritish, bolalarni parvarish qilish bilan band bo'lgan yoki boshqa uzrli sabablarga ko'ra mustaqil ish haqi va boshqa daromadga ega bo'lmagan taqdirda ham er va xotin umumiy mol-mulkka nisbatan teng huquqqa ega bo'ladi.

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mol-mulkleri jumlasiga (er va xotinning umumiy mol-mulkiga) er va xotin har birining mehnat faoliyatidan, tadbirkorlik faoliyatidan va intellektual faoliyat natijalaridan orttirgan daromadlari, ular tomonidan olingan pensiyalar, nafaqalar, shuningdek, maxsus maqsadga mo'ljallanmagan boshqa pul to'lovlari (moddiy yordam summasi, mayib bo'lish yoki salomatligiga boshqacha zarar etkazish oqibatida mehnat qobiliyatini yo'qotganlik munosabati bilan etkazilgan zararni qoplash tarzida to'langan summalar va boshqalar) kiradi. Er va xotinning umumiy daromadlari hisobiga olingan ko'char va ko'chmas ashyolar, qimmatli qog'ozlari,

paylari, omonatlari, kredit muassasalariga yoki boshqa tijorat tashkilotlariga kiritilgan kapitaldagi ulushlari hamda er va xotinning nikoh davomida orttirgan boshqa har qanday mol-mulkleri, ular er yoki xotindan birining nomiga rasmiylashtirilgan yoxud pul mablag'lari kimning nomiga yoki er va xotinning qaysi biri tomonidan kiritilgan bo'lishidan qat'i nazar ular ham er va xotinning umumiy mol-mulki hisoblanadi.

Oila qonunchiligida soxta nikoh tushunchasi ham mavjud bo'lib uning tuzilishiga qonun yo'l qo'ymaydi. Soxta nikoh tuzilganda, ya'ni er-xotin yoki ulardan biri oila qurish maqsadini ko'zlamay nikoh qayd qildirganda, nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki odamning immunitet tanqisligi virusi (OIV kasalligi) borligini ikkinchisidan yashirganda, agar ikkinchisi sudga shunday talab bilan murojaat etsa, nikoh haqiqiy emas deb topiladi va bu jarayon faqat sud tartibida amalga oshiriladi. Nikohni haqiqiy emas deb topish haqida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qaroridan nusxa berilayotganda pasportga yoki shaxsni tasdiqlovchi boshqa hujjatga tegishli belgi qo'yiladi. Nikohni haqiqiy emas deb topish haqida sud chiqargan hal qiluv qarori, qonuniy kuchga kirgach, o'n kun ichida undan ko'chirma nikoh tuzilganligi ro'yxatga olingan joydagi fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 37-moddasi talablariga ko'ra, nikoh er-xotindan birining vafoti yoki sud ulardan birini vafot etgan deb e'lon qilishi oqibatida tugaydi. Shuningdek, nikoh er-xotindan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq nikohdan ajratish yo'li bilan, shu bilan birga sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotinning vasiysi bergan arizaga muvofiq ham tugatilishi mumkin. Xotining homiladorlik davrida va bola tug'ilganidan keyin bir yil mobaynida er xotining roziligisiz nikohdan ajratish to'g'risida ish qo'zg'atishga haqli emasligi qonunda belgilangan.

Nikohdan ajratish qonunda belgilangan holda sud tartibida amalga oshiriladi. Voyaga etmagan bolalari bo'lmagan er-xotin nikohdan ajratishga o'zaro rozi bo'lsalar, ular nikohdan fuqarolik

holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida ajratiladi. Er-xotin o'rtasida mehnatga layoqatsiz muhtoj er yoki xotinga moddiy ta'minot berish to'g'risida yoki ularning birgalikdagi umumiy mulki bo'lgan mol-mulkni bo'lish to'g'risida nizo bo'lgan taqdirda er-xotin yoki ulardan biri nikohdan ajratish to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat etishga haqli.

Oila kodeksining 43-moddasi talablariga ko'ra, er-xotindan birining arizasi bo'yicha fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida nikohdan ajratish quyidagi hollarda amalga oshiriladi.

- agarda er-xotindan biri sud tomonidan bedarak yo'qolgan deb topilgan bo'lsa;

- er-xotindan biri sud tomonidan ruhiyati buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa;

- agarda er-xotindan biri sodir qilgan jinoyati uchun uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan bo'lsa, o'rtada voyaga etmagan bolalari borligidan qat'i nazar, er-xotindan birining arizasiga ko'ra ular fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlarida nikohdan ajratiladi.

Agarda bolalar haqida, er-xotinning birgalikdagi umumiy mol-mulkini bo'lish haqida yoki yordamga muhtoj, mehnatga layoqatsiz er (xotin)ga ta'minot berish uchun mablag' to'lash haqidagi holatlar bo'yicha nizolar mavjud bo'lsa, ular nikohdan sud tartibida ajratiladi.

Nikohdan sud tartibida ajratilayotganda er va xotin voyaga etmagan bolalari kim bilan yashashi, bolalarga va (yoki) mehnatga layoqatsiz, yordamga muhtoj er yoki xotinga ta'minot berish uchun mablag' to'lash tartibi, bu mablag'ning miqdori yoxud er-xotinning umumiy mol-mulkini bo'lishga doir kelishuvni ko'rib chiqish uchun sudga taqdim qilishlari mumkin. Ko'rsatilgan masalalar bo'yicha er va xotin o'rtasida kelishuv bo'lmagan taqdirda, shuningdek, ushbu kelishuv bolalar yoki er-xotindan birining manfaatlariga zid ekanligi aniqlangan taqdirda sud:

- nikohdan ajratilgandan keyin voyaga etmagan bolalar ota-onasining qaysi biri bilan yashashini aniqlashi;

- voyaga etmagan bolalarga ta'minot berish uchun ota-onaning qaysi biridan va qancha miqdorda aliment undirilishini aniqlashi;
- er va xotinning (ulardan birining) talabiga ko'ra ularning birgalikdagi mulki bo'lgan mol-mulkni bo'lishi;
- er (xotin)dan ta'minot olishga haqli bo'lgan xotin (er)ning talabiga ko'ra ana shu ta'minot miqdorini belgilashi lozim.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ish ko'rib chiqilayotganida to'yni o'tkazishga ketgan sarf-xarajatlarni undirish haqidagi talablar qanoatlantirilmaydi. Oila kodeksining 46-moddasi talablariga asosan nikohga kirish vaqtida o'z familiyasini o'zgartirgan er (xotin) nikohdan ajratilgandan keyin ham shu familiyada qolishga haqli yoxud uning xohishiga binoan sud tomonidan nikohdan ajratish to'g'risidagi qaror chiqarilayotganda unga nikohgacha bo'lgan familiyasi qaytarilishi mumkin.

4§. Nikoh shartnomasi. Ota-ona hamda voyaga etmagan bolalarning huquq va majburiyatlari

Oila o'zbek xalqi uchun qadimdan muqaddas dargoh bo'lib, uning farovonligi, tinchligi, kelajagi uchun doim e'tibor berilib kelingan. Prezident I. Karimov o'zbek oilasining o'ziga xos xususiyatlarini e'tirof etib, shunday deydi: Oila - jamiyatning negizi. Bizning davlatimizni ham katta bir oila deb tushunishimiz mumkin va lozim. Bunda o'zaro hurmat va qattiq tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko'rsatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. Oila turmush va vijdon qonunlari asosiga quriladi, o'zining ko'p asrlik mustahkam va ma'naviy tayanchlariga ega bo'ladi, oilada demokratik negizlarga asos solinadi, odamlarning talab-ehtiyojlari va qadriyatlarini shakllanadi. O'zbeklarning aksariyati o'zining farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarning omon-esonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa eng oliy darajada ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir.

Ma'lumki, nikohlanuvchi shaxslarning yoki er va xotinning nikohda bo'lgan davrida va (yoki) er va xotin nikohdan ajratilgan

taqdirda ulaming mulkiy huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuvi nikoh shartnomasi orqali tartibga solinadi. Nikoh shartnomasi yozma shaklda tuziladi va notarial tartibda tasdiqlanadi.

Agarda nikoh shartnomasi tuzilmagan bo'lsa Oila kodeksi umumiy qoidalari asosda hal etiladi.

Er va xotin nikoh shartnomasiga ko'ra birgalikda, umumiy mulkning qonunda belgilangan tartibini o'zgartirishga, er va xotinning barcha mol-mulkiga, uning ayrim turlariga yoxud er va xotindan har birining mol-mulkiga nisbatan birgalikdagi, ulushli yoki alohida egalik qilish tartibini o'rnatishga haqlidir. Nikoh shartnomasi er va xotinning mavjud mol-mulkiga nisbatan ham, bo'lg'usi mol-mulkiga nisbatan ham tuzilishi mumkin.

Er va xotin nikoh shartnomasida o'zaro moddiy ta'minot berish, oila xarajatlarini ko'tarish, bir-birining daromadida ishtirok etish, boshqa shaxslar bilan mulkiy shartnomalar tuzish, birgalikda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini belgilab olishga, nikohdan ajralganda er va xotindan har biriga beriladigan mulkni aniqlab olishga, shuningdek, nikoh shartnomasiga er va xotinning mulkiy munosabatlariga oid boshqa qoidalar kiritishga haqli.

Nikoh shartnomasi er-xotinning huquq layoqati yoki muomala layoqatini, ularning o'z huquqlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qilish huquqlarini cheklashni, er-xotin o'rtasidagi shaxsiy nomulkiy munosabatlarni, er-xotinning bolalarga nisbatan bo'lgan huquq va majburiyatlarini tartibga solishni, mehnatga layoqatsiz ta'minot olishga muhtoj er yoki xotinning huquqini cheklovchi qoidalarni, er va xotindan birini o'ta noqulay holatga solib qo'yuvchi yoxud oila to'g'risidagi qonun hujjatlarning normalariga zid keluvchi boshqa shartlarni belgilay olmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 71-moddasi qoidalariga ko'ra, ota-ona huquq va majburiyatlarining tengligi belgilangan bo'lib, unga asosan ota-ona o'z bolalariga nisbatan teng huquq va majburiyatlarga egadirlar. Ota-onaning bolalarga ta'lim-tarbiya berishga oid huquq va majburiyatlariga asosan, ota-ona o'z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega va tarbiyalashi shart.

Ota-ona o'z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgar bo'lib, o'z bolalarining sog'lig'i, jismoniy, ruhiy, ma'naviy va axloqiy kamoloti haqida g'amxo'rlik qilishlari lozim.

Ota-ona o'z bolalarini tarbiyalashda boshqa barcha shaxslarga nisbatan ustun huquqqa ega. Ota-ona bolalarining qonun hujjatlarida belgilangan zarur darajada ta'lim olishini ta'minlashi shart. Mazkur huquqiy norma O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida ham o'z ifodasini topgan.

Ota-ona o'z bolalarining qonuniy vakillari hisoblanadilar hamda har qanday jismoniy va yuridik shaxslar bilan bo'lgan munosabatlarda, shu jumladan sudda alohida vakolatsiz ularning huquq va manfaatlarini himoya qiladilar. Vasiylik va homiylik organi tomonidan ota-ona va bolalar manfaatlarini o'rtasida qarama-qarshilik borligi aniqlanganda, ota-ona o'z bolalarining manfaatlarini himoya qilishga haqli emas. Ota-ona va bolalar o'rtasida kelishmovchiliklar mavjud bo'lganda vasiylik va homiylik organi bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun vakil tayinlashi lozim.

Ota-onalik huquqi bolalar manfaatlariga zid tarzda amalga oshirilishi mumkin emas. Bolalar manfaatlarini ta'minlash ota-ona g'amxo'rligining asosini tashkil qiladi. Ota-onalik huquqini amalga oshirishda ota-ona bolalarining jismoniy va ruhiy sog'lig'iga, axloqiy kamolotiga zarar etkazishga haqli emas. Bolalarni tarbiyalash usullari mensimaslik, shafqatsizlik, qo'pollikdan, insoniy qadr-qimmatni kamsituvchi muomaladan, bolalarni haqoratlash yoki ular mehnatidan noqonuniy foydalanish holi bo'lishi lozim.

Bolalarning ta'lim-tarbiyasiga taalluqli barcha masalalar bolalar manfaatidan kelib chiqqan va ularning fikrini hisobga olgan holda ota-ona tomonidan o'zaro kelishuv asosida hal etiladi. Agar ota-ona o'rtasida kelishmovchiliklar mavjud bo'lsa, ular (ulardan biri) bu kelishmovchiliklarni hal qilish uchun vasiylik va homiylik organiga yoki sudga murojaat qilishga haqlidir.

Ota-ona (ulardan biri) ota-onalik majburiyatlarini bajarishdan bosh tortsa, shu jumladan, aliment to'lashdan bo'yin tovlasa; uzrsiz sabablarga ko'ra o'z bolasini tug'ruqxona yoki boshqa davolash muassasasidan, tarbiya, aholini ijtimoiy himoyalash

muassasasi va shunga o'xshash boshqa muassasalardan olishdan bosh tortsa; ota-onalik huquqini suiiste'mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lsa, jumladan jismoniy kuch ishlatga yoki ruhiy ta'sir ko'rsatsa; muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bo'lgan bo'lsa; o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bo'lsa ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi mumkin. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish sud tartibida amalga oshiriladi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish to'g'risidagi ishlar ota (ona)ning (ularning o'rnini bosuvchi shaxslarning), prokuror-ning, shuningdek, voyaga etmagan bolalarning huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan organ yoki muassasalarning (vasiylik va homiylik organi, voyaga etmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalar, etim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar muassasalari hamda boshqa muassasalarning) da'vosiga binoan ko'riladi.

Voyaga etmagan bolalar qonunda belgilangan tartibda xususiy mulk egasi bo'lish huquqiga egadirlar. Voyaga etmagan bolalarning qonunda belgilangan tartibda hadya, meros tariqasida olgan mol-mulki, shuningdek, shaxsiy mehnati va tadbirkorlik faoliyati natijasida orttirgan mol-mulki ularning xususiy mulkidir.

Voyaga etmaganlarning shaxsiy foydalanishidagi buyumlari (kiyim-kechak, poyabzal, ishlab chiqarish qurollari, o'quv-anjomlari va boshqalar) ularning xususiy mulki hisoblanadi. Ota-ona voyaga etmagan bolalariga ta'minot berishi shart. Voyaga etmagan bolalariga ta'minot berish majburiyatini ixtiyoriy ravishda bajarmagan ota (ona)dan sudning hal qiluv qaroriga yoki sud buyrug'iga asosan aliment undiriladi. Voyaga etmagan bolalarga aliment to'lash haqida ota-ona o'rtasida kelishuv bo'lmaganda yoki aliment ixtiyoriy ravishda to'lanmaganda va ota-onadan birortasi ham aliment undirish to'g'risida sudga da'vo yoxud ariza bilan murojaat qilmagan hollarda, vasiylik va homiylik organlari voyaga etmagan bolaning ta'minoti uchun ota yoki onadan qonunda belgilangan miqdorda aliment undirish to'g'risida da'vo qo'zg'atishga haqlidir.

Agar voyaga etmagan bolalariga ta'minot berish haqida ota-ona o'rtasida kelishuv bo'lmasa, ularning ta'minoti uchun aliment

sud tomonidan ota-onaning har oydagi ish haqi va (yoki) boshqa daromadining bir bola uchun - to'rtadan bir qismi, ikki bola uchun - uchdan bir qismi, uch va undan ortiq bola uchun - yarmisi miqdorida undiriladi. Bu to'lovlarning miqdori taraflarning moddiy yoki oilaviy ahvolini va boshqa e'tiborga loyiq holatlarni hisobga olgan holda sud tomonidan kamaytirilishi yoki ko'paytirilishi mumkin. Har bir bola uchun undiriladigan aliment miqdori qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam ish haqining uchdan bir qismidan kam bo'lmasligi kerak.

Shuningdek, Oila kodeksida ota-ona oldida farzandlarning ham majburiyatlari nazarda tutilgan bo'lib, unga ko'ra voyaga etgan, mehnatga layoqatli bolalar mehnatga layoqatsiz, yordamga muhtoj o'z ota-onasiga ta'minot berishlari va ular to'g'risida g'amxo'rlik qilishlari shart. Ota-onasining davlat va nodavlat muassasalari qaramog'ida ekanligi voyaga etgan mehnatga layoqatli bolalarni ota-onasiga ham g'amxo'rlik qilish va ularga moddiy yordam ko'rsatish majburiyatidan ozod qilmaydi. Voyaga etgan, mehnatga layoqatli bolalar o'z ota-onasiga ixtiyoriy ravishda moddiy yordam berishdan bo'yin tovasalar, ta'minot miqdori bolalarning oilaviy va moddiy ahvolini hisobga olgan holda sudning hal qiluv qaroriga asosan belgilanadi.

Ota-ona, aliment undirish haqidagi talabni o'z bolalarining biriga yoki bir nechtasiga nisbatan qo'yganligidan qat'i nazar aliment miqdorini belgilashda sud voyaga etgan, mehnatga layoqatli bolalarning barchasini hisobga olishi lozim. Voyaga etgan, mehnatga layoqatli bolalardan undirilayotgan aliment miqdori qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining uchdan bir qismidan kam bo'lmasligi kerak.

Tayanch soʻz va iboralar

Oila tushunchasi, oila huquqi tushunchasi va predmeti. Oilaviy munosabatlar va ularning huquqiy asoslari. Oila kodeksi oila huquqi manbai sifatida. Nikoh tushunchasi, nikoh tuzishning shartlari. Nikoh shartnomasi va uning mazmuni. Ota-ona va farzandlarning oʻzaro huquq va majburiyatlari. Aliment tushunchasi, turlari va miqdori.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Oila huquqi tushunchasi, mazmuni va vazifalari.
2. Oila huquqining manbalari yuridik kuchiga koʻra turlarini tasniflang va ahamiyatini tushuntirib bering.
3. Nikoh tushunchasi, tuzish tartibi va shartlarini bayon eting.
4. Nikoh shamomasi tushunchasi, mazmuni va ahamiyatini izohlang.
5. Nikohni bekor qilish tartibi, asoslari va shartlarini ayting.
6. Ota-ona va farzandlarning oʻzaro huquq hamda majburiyatlari nimaldan iborat ?

Test savollari

1. Oʻzbekiston Respublikasining Oila kodeksi nechanchi yilda qabul qilingan?

- A) 1998 yil 30 aprelda.
- B) 1997 yil 29 yanvarda.
- D) 1998 yil 12 sentyabrda.
- E) 1998 yil 1 mayda.

2. Oila huquqi fanining predmetini belgilang.

- A) oilaviy iqtisodiy-huquqiy munosabatlar mazmuni.
- B) oilaviy huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar.
- D) huquq normalari bilan tartibga solinadigan mulkiy masalalar.
- E) barcha javoblar toʻgʻri.

3. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi necha moddadan iborat.

- A) 224 moddadan.
- B) 198 moddadan.
- D) 238 moddadan.
- E) 233 moddadan.

4. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida nikoh yoshi necha yosh qilib belgilangan.

- A) erkaklar uchun 19 yosh, ayollar uchun 18 yosh.
- B) erkaklar uchun 18 yosh, ayollar uchun 17 yosh.
- D) erkaklar uchun 19 yosh, ayollar uchun 17 yosh.
- E) erkaklar uchun 20 yosh, ayollar uchun 18 yosh.

5. O'zbekiston Respublikasida nechanchi yili Oila yili deb e'lon qilingan.

- A) 1997 yil.
- B) 1995 yil.
- C) 1998 yil.
- E) 1999 yil.

6. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining o'n uchinchi moddasida qanday qoida belgilab qo'yilgan?

- A) nikoh tuzish tartibi.
- B) nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish tartibi.
- D) nikohni ajratish tartibi.
- E) er-xotinning huquq va majburiyatlari.

7. Nikoh tuzish yoshi O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining nechanchi moddasida ko'rsatilgan?

- A) 23- moddasida.
- B) 45- moddasida.
- D) 15- moddasida.
- E) 18- moddasida.

8. Nikoh tuzish tartibini belgilang.

A) nikohlanuvchilar maxsus organga ariza bergan kundan boshlab bir oy o'tgandan keyin.

B) nikohlanuvchilar maxsus organga ariza bergan kundan boshlab o'n besh kun o'tgandan keyin.

D) nikohlanuvchilar maxsus organga ariza bergan kundan boshlab ikki oy o'tgandan keyin.

E) nikohlanuvchilar maxsus organga ariza bergan kundan boshlab yigirma kun o'tgandan keyin.

9. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddalarida oila haqida so'z boradi?

A) 59 - 60- 61- 62- moddalarda.

B) 60 - 61- 62- 63- moddalarda.

D) 63 - 64- 65- 66- moddalarda.

E) 67 - 68- 69- 70- moddalarda.

10. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining 19-moddasida...

A) er va xotin o'rtasidagi mol-mulk huquqi tartibga solingan.

B) er va xotin oilada teng huquqlardan foydalanadilar va ular teng majburiyatlarga egaligi belgilangan.

D) bola tarbiyasi va oilaviy turmushning boshqa masalalarini er va xotin birgalikda hal qilishi ko'rsatilgan.

E) er va xotinning har biri mashg'ulot turi, kasb va turmush hamda yashash joyini tanlashga erkinligi belgilangan.

11. Nikoh shartnomasi Oila kodeksining nechanchi moddasida berilgan.

A) 30- moddasida.

B) 29- moddasida.

D) 40- moddasida.

E) 43- moddasida.

12. Ota- onalik huquqini cheklash to'g'risidagi ishlar qaysi vakolatli organlar tomonidan amalga oshiriladi?

- A) prokuratura organlari hamda vasiylik va homiylik organlari tomonidan.
- B) vasiylik hamda adliya organlari tomonidan.
- D) fuqarolik dalolatnomalarini qayd qilish organlari hamda prokuratura organlari tomonidan.
- E) sud organlari tomonidan.

13. Nikoh bu ...

- A) erkak va ayol o'rtasida tuzilgan majburiy bitim.
- B) erkak va ayol o'rtasida tuzilgan ixtiyoriy bitim.
- D) erkak va ayol o'rtasida vaqtinchalik tuzilgan shartnoma.
- E) erkak va ayol o'rtasida tuzilgan doimiy bitim.

14. Vasiylik qaysi shaxslarga nisbatan belgilanadi.

- A) 14 yoshga to'lmagan bolalarga va sud tomonidan ruhiy kasalligi yoki zaifligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslarga.
- B) 15 yoshga to'lgan bolalarga va sud tomonidan ruhiy kasalligi yoki zaifligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslarga.
- D) 16 yoshga to'lgan bolalarga va sud tomonidan ruhiy kasalligi yoki zaifligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslarga.
- E) 18 yoshga to'lmagan bolalarga va sud tomonidan ruhiy kasalligi yoki zaifligi tufayli muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslarga.

15. Aliment ota-onaning ish haqidan bir bola uchun qancha miqdorda ushlab qolinadi.

- A) daromadining to'rt dan bir qismi miqdorida.
- B) daromadining uchdan bir qismi miqdorida.
- D) daromadining teng yarmi miqdorida.
- E) daromadining to'rt dan uch qismi miqdorida.